Prijs van dit nummer 7,50 euro

Anarca! – **de AS** *199*

ANARCA!

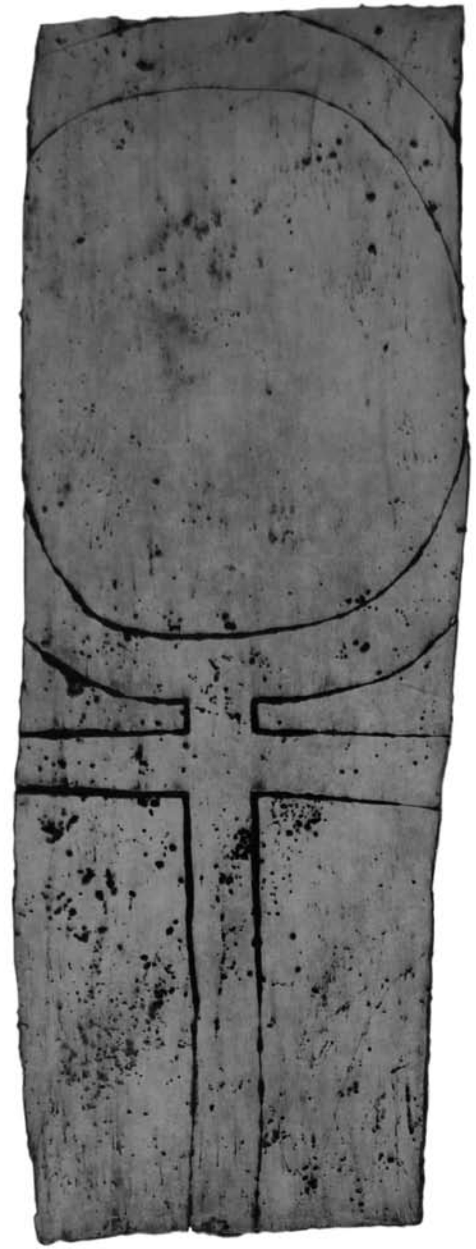
DE AS 199

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

45ste jaargang, nummer 199, najaar/winter 2017.
De AS verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.) en is een uitgave van Stichting de AS, Emmen. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL02 TRIO 0198 0821 50; BIC: TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS, Emmen.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS Print & Media, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerstvolgende nummer, tenzij anders aangegeven bij bestelling (door overmaking van het abonnementsgeld), en worden jaarlijks automatisch verlengd, behalve als vóór 1 december schriftelijk (bijv. per e-mail) is opgezegd.
Postadres: postbus 2186, 7801 CD Emmen.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Igor Cornelissen, Kristel Cuvelier, Agnes van het Fort, Mirna Wabi-Sabi, Dennis de Lange, Maartje van de Mortel, Nina Nijsten, Valery Oisteanu, Johanna Pas, Weia Reinboud (eindred. thema), Sietske Roorda.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.

UITGEVERIJ ATALANTA
Atalanta begon in 1980 in Utrecht als vrouwendrukkerij. Onze eerste uitgave was een affiche met een gedicht van Sappho (oud-Grieks plus Nederlands).
We drukten o.a. aankondigingen van feministische festivals, stickers voor een vrouwenrestaurant en *Umodja*, een krant van een groep zwarte vrouwen. Intussen waren we begonnen met schrijven. Vooral over de link tussen anarchisme, feminisme, veganisme, antiracisme, geweldloosheid en nog zo wat dingen die we belangrijk vonden. Dat mondde uit in het boek *Hoe komen kringen in het water*, waarvan ook een kinderversie verscheen: *Het beste voor de aarde*. Beide boeken bevatten veel filosofie. Specifiek over feminisme ging *De tweede golf voorbij?* Negentien interviews met vrouwen die we kenden (1992). Heel wat jaren later maakten we een klein boekje: *Feminisme, tisdat?*
Ook in *De kinderen van de heksen*, *Hondje*, en de roman *Blauw en geel en donkerrood* is veel feminisme terug te vinden, en uiteraard is en blijft feminisme in alle boeken van Atalanta vanzelfsprekend.
Meer: www.at-A-lanta.nl

ANARCA!

Massale vrouwendemonstraties wereldwijd, dichterbij heftig protest tegen een seksistische politicus, en een vrolijke actie voor vrouwvriendelijke urinoirs, feminisme lijkt weer helemaal terug. Hoog tijd dus voor de AS *om het weer eens onder de loep te leggen. Ook nummer 4 (Vrouwenbevrijding, 1973) en nummer 85 (Anarcha-feminisme, 1989) waren geheel aan dit onderwerp gewijd. Nummer 70 van* de AS *ging over Clara Wichman (over wie in deze* AS *meer), en ook in nummer 145 (Atalanta) was feminisme een belangrijk thema. Niet dat de andere nummers per se 'mannennummers' zouden zijn, maar we kunnen wel stellen dat* de AS *een tijdschrift is waarin tot nu toe het aandeel van en over witte mannen overheersend is – en overheersend-zijn is toch bepaald niet iets wat anarchisten (m/v) graag willen. De oorzaak zit misschien juist hierin: voor de meeste anarchisten is feminisme een vanzelfsprekende zaak – in theorie in elk geval. 'Natuurlijk zijn we tegen de onderdrukking van vrouwen, anarchisten zijn toch tegen álle vormen van onderdrukking!' Maar onderdrukking kan een stuk subtieler zijn (en daarmee niet per se minder schadelijk) dan in het oog springende misstanden als ongelijke betaling en seksueel geweld.*

Op een spandoek in 1979 (aangehaald door Marli Huijer, de AS *85) stond het zo: 'Elke man is een seksist, VVD-er of anarchist.' In de zomer van datzelfde jaar belandde ík op een feministisch weekend op het 'Kampeerterrein tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha. De speelsheid, vrolijkheid en gekte naast de strijdbaarheid en het serieuze praten raakten me, en ik sloot me aan bij een clubje vrouwen dat een krant ging beginnen, de 'Anarkakrant'. Deze krant verscheen gedurende een paar jaar redelijk vaak, maar onregelmatig. Er was geen (vaste) redactie, de krant werd steeds in een andere plaats gemaakt, in één weekend werd alles geschreven, uitgetypt, vormgegeven en gestencild of gedrukt én verstuurd naar de abonnees, ieder was verantwoordelijk voor wat ze wel of niet bijdroeg, reiskosten werden gedeeld. Zelfs de naam was elke keer anders, al begon deze altijd met 'de zwarte':* De Zwarte Ketel, De Zwarte Tarantula, De Zwarte IJsberin… *De stukken gingen vooral over seksueel geweld en acties daartegen. Na een paar jaar kwam het secretariaat als vanzelf bij mij te liggen. Dat was nooit de opzet geweest, en na nog een paar pogingen hield de krant op te bestaan, zoals vele andere tijdschriften in die tijd.*

Onze anarkabeweging (of anarcabeweging, want ook de spelling was vrij) bewoog zich geheel los van 'gemengde' anarchistische kringen. Voor zover ik me herinner las geen van ons de AS*, om maar iets te noemen. Toen ik de 'anarkakranten' later nog eens opensloeg viel de inhoud me enorm tegen. We waren meer bezig geweest met het uitwisselen van ervaringen en verontwaardiging dan met theorievorming. Dit geldt waarschijnlijk ook voor andere anarchistisch-feministische kringen uit die tijd. Marli Huijer (die ik in die tijd nog niet kende) verwoordt het duidelijk in* de AS *85 (1989): 'Onze kracht lag juist in de praktijk, in de spontaniteit van ons eigen leven. Het ontdekken van nieuwe manieren van leven, van wonen, vrijen, leren, werken, lezen, musiceren, relaties aangaan en kinderen groot brengen, was veel interessanter dan ons bezig te houden met oude, vastgeroeste ideeën. De enige manier om de wereld (…) te veranderen was deze totaal te negeren en een nieuwe, eigen manier van leven op te bouwen.'*

In deze AS *richten we ons, zoals de titel al zegt, zowel op de geschiedenis als op de huidige ontwikkelingen. Met gemak had het nummer twee keer zo dik kunnen worden, en dan nog hadden we lang niet alle kanten van het onderwerp kunnen belichten, want feminisme, ook*

met een anarchistische bril op, is een breed onderwerp.
Maartje van de Mortel vertelt kort iets over de geschiedenis van het anarchafeminisme. Marius de Geus, Thom Holterman en Rudolf de Jong schreven respectievelijk over Mary Wollstonecraft, Olympe de Gouges, Emma Goldman en Clara Wichman, vrouwen van toen, die ons blijven inspireren.
Hoe heeft het patriarchaat kunnen ontstaan? Dan kom je al snel uit op 'het kleine verschil met de grote gevolgen', gevolgen die allesbehalve wenselijk zijn. Gelukkig zijn ze ook niet noodzakelijk, maar om onszelf en de samenleving van die gevolgen te bevrijden, zal nog veel inspanning nodig zijn, daarover en over nog veel meer gaat het artikel van Weia Reinboud.
'De feministen zijn al jaren anarchisten, zowel in theorie als in de praktijk' – een uitspraak van Peggie Kornegger (geciteerd in de AS *85). In dit nummer onderzoekt Sietske Roorda (feministisch kunstcriticus) hoe het vandaag de dag zit met het anarchistisch gehalte van online feministische platforms. Nina Nijsten is actief in de wereld van feministische 'zines', zelfgemaakte tijdschriften (op papier), kleinschalig verspreid, de vorm is net anders, ieder maakt haar eigen krantje, maar de opzet doet toch sterk denken aan onze* Anarkakrant *uit de jaren rond 1980!*
Kajsa Ekman hield een aantal jaren geleden op de Pinksterlanddagen in Appelscha een lezing over prostitutie. Haar standpunt (uitgesproken tégen) riep veel discussie op. Arie Hazekamp schreef een kort artikel na het lezen van haar boek Being and Being Bought.
Wat hebben het feminisme en het antimilitarisme gemeen? Daarover schreef Thom Holterman aan de hand van de ideeën van Andrée Michel. Kristel Kuvelier interviewde Koerdische vrouwen, en Mirna Wabi-Sabi schreef over haar ervaring als Zuid-Amerikaanse op de overwegend witgekleurde Pinksterlanddagen.
Agnes van Het Fort van Sjakoo leverde een lijst met actuele (Engelstalige) feministische boeken met een korte weergave van de inhoud. Ook een aantal boekbesprekingen achter in deze AS *passen goed bij het thema. Deze* AS *zou niet compleet zijn zonder een bespreking van* Feminisme, een nieuw begin *van Evie Embrechts. Dat Milly Witkop de levensgezel was van Rudolf Rocker is maar één aspect van haar, ze heeft zich haar leven lang ingezet voor de Joodse en anarchistische arbeidersbeweging. Kunnen mannen feministische boeken schrijven? Natuurlijk kan dat, maar is dat Floris van den Berg en Ewald Engelen gelukt? Nadja Tolokonnikova, bekend van de Russische punkband Pussy Riot toont in haar boek* Zo begin je een revolutie *dat opstand mogelijk is, op elke plek, zelfs in een strafkamp.*
Rymke Wiersma

ANARCHAFEMINISME

Een korte inleiding

Maartje van de Mortel

Onderstaande tekst is een bewerking van een inleiding die ik een aantal jaren geleden heb geschreven voor een workshop op de Pinksterlanddagen in Appelscha. De tekst behandelt kort een aantal punten, zoals de herkomst en betekenis van de term anarchafeminisme, het verschil tussen anarchafeminisme en enkele andere feministische stromingen en de historie van feministisch anarchisme en anarchafeminisme.

HERKOMST EN BETEKENIS ANARCHAFEMINISME

De term anarchafeminisme wordt op verschillende manieren geschreven, gebruikt en afgekort: anarcha, anarca, anarka, anarcho. Voor zover ik na heb kunnen gaan is er geen inhoudelijk verschil tussen deze termen.

Hoewel in verschillende historische teksten over vrouwen en groepen in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw al over anarchafeminisme wordt gesproken, is deze term relatief nieuw. Ze is ontstaan eind jaren zestig, begin jaren zeventig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten. Een groot aantal feministes in die tijd, die ook wel de tweede feministische golf wordt genoemd, was van mening dat de emancipatorische maatregelen als resultaat van de acties tijdens de eerste feministische golf bar weinig verandering hadden gebracht in de maatschappelijke positie van vrouwen. De bevrijding was nog ver te zoeken, de onderdrukking van vrouwen was niet verdwenen met de invoering van het kiesrecht of het (zogenaamd) gelijktrekken van de lonen.

Vrouwen organiseerden zich en wilden het 'anders' doen, in die zin dat ze duidelijk tegen de gevestigde maatschappelijke modellen ingingen, tegen door mannen gedomineerde hiërarchische netwerken et cetera. Dit resulteerde in het vormen van kleine, horizontaal georganiseerde groepen, die op lokaal niveau opereerden. Een van de belangrijkste doelen van deze groepen was *consciousness raising*, bewustwording. Bewustwording van de positie van vrouwen in de maatschappij en het ontrafelen van onderdrukkende structuren. Daarnaast speelden het creëren van alternatieven en het delen van ervaringen als vrouw een belangrijke rol. Vaak wordt gezegd dat deze groepen daarmee intuïtief anarchistisch opereerden (zie hiervoor onder andere de teksten van Peggy Kornegger en Lynne Farrow). Oftewel, ze organiseerden zich als anarchisten, non-hiërarchisch, anti-autoritair, kleinschalig en van onderop (*grassroots*). Helaas is de bewuste link met anarchisme door velen nooit gelegd. Een van de gevolgen daarvan is dat veel van deze groepen niet boven het bewustwordingsproces konden uitgroeien (volgens onder anderen Jo Freeman) en verdwenen: ze misten een bredere maatschappelijke analyse en kritiek, waardoor ze hun bestaanswaarde verloren en niet verder konden groeien. Het anarchisme had hen die visie wel kunnen bieden en een aantal feministen heeft dit

verband dan ook wel gelegd. Onder anderen Peggy Kornegger en Carol Ehrlich begonnen hun radicale feministische ideeën te verbinden met de anarchistische theorie. Zij waren van mening dat de feministische theorie alleen te weinig omvattend was, en vonden in het anarchisme de revolutionaire analyse die volgens hen nodig was om tot een algehele bevrijding te komen.

VERSCHIL MET ANDERE FEMINISTISCHE STROMINGEN

In tegenstelling tot bijvoorbeeld liberaal feminisme en marxistisch feminisme is anarchafeminisme nooit een feministische theorie geworden die binnen universitaire kringen veel aandacht kreeg. De focus van liberaal feministen verschilt radicaal van die van anarchafeministes. De eersten zijn voornamelijk bezig met politieke erkenning, gelijke rechten en emancipatie binnen het bestaande systeem. Voor anarchafeministen draait het veeleer om persoonlijke ontwikkeling en bevrijding. Vrouwenbevrijding gaat hand in hand met algehele bevrijding, maar dient wel expliciet aangekaart te worden. Het patriarchaat verdwijnt niet automatisch met de revolutie zoals bijvoorbeeld sommige marxisten beweren.

GESCHIEDENIS

De positie van vrouwen in samenleving, opvoeding, huwelijk en seksualiteit zijn onderwerpen die al sinds de vroege ontwikkeling van het anarchisme besproken en beschreven worden. En op veel verschillende manieren.
Zo staat Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) bekend om zijn totaal patriarchale denkbeelden, pro-huwelijk en anti-emancipatie wat betreft vrouwen. Vrouwen horen thuis achter het aanrecht. Michail Bakunin (1814-1876) staat een samenleving voor waarin mannen en vrouwen absoluut gelijk zijn, maar lijkt evenwel van mening dat de vrouwenbevrijding niet altijd hoog op de agenda hoeft te staan. Peter Kropotkin (1841-1921) wordt vaak als voorstander van vrouwenemancipatie bestempeld. Maar hij wordt ook bekritiseerd, omdat zijn emancipatoire ideeën vooral lijken te focussen op de bevrijding van de vrouw uit de keuken, maar niet zo ver gaan dat vrouwen moeten gaan studeren of politiek moeten gaan bedrijven. Ook de opvoeding van kinderen ziet hij als een hoofdzakelijk vrouwelijke aangelegenheid.
Een stuk gelukkiger word ik van de levensloop en teksten van een aantal anarchistes uit diezelfde tijd. In de laatste jaren van de negentiende eeuw bijvoorbeeld werd in Buenos Aires een anarchistisch tijdschrift uitgegeven, *La Voz de la Mujer*, waarin hoofdzakelijk vrouwen artikelen publiceerden. Hun uitgangspunt was dat vrouwen dubbel onderdrukt worden, als vrouw en als arbeider, door het patriarchaat en de maatschappij. De artikelen hadden onderwerpen als klassenverhoudingen, het huwelijk, vrije liefde en sociale revolutie. Anarchistes die publiceerden over vrouwenzaken in diezelfde periode zijn Emma Goldman, Voltairine de Cleyre en Louise Michel en iets later, Clara Meijer-Wichmann.
Al deze vrouwen legden een verband tussen de onderdrukking van de mens door de maatschappij in zijn geheel en vrouwenonderdrukking. Zij zagen de bevrijding van de vrouw onlosmakelijk verbonden met de bevrijding van elk mens, die alleen door sociale revolutie kon worden behaald. Hierbij hadden verschillende vrouwen verschillende fo-

cussen. *La Voz* was een tijdschrift voor en door arbeidsters en daarmee zeker vol aandacht voor arbeidsomstandigheden en klassenverhoudingen. Emma Goldman hield zich veel bezig met de tragiek van de emancipatie (dat wil zeggen, de vrijere vrouw blijft vaak alleen), het huwelijk, de vrije seksualiteit en vrije liefde.

Meer dan een halve eeuw later, midden jaren zeventig van de vorige eeuw, arriveerden de teksten van de Amerikaanse Peggy Kornegger en Carol Ehrlich in Europa en deze werden uiteindelijk niet zozeer door feministes, als wel door anarchistes en kraaksters opgepikt. In Duitsland bijvoorbeeld hoopten vrouwen die actief waren binnen de anar-

chistische beweging door middel van een anarchafeministische benadering meer feministes te winnen voor de anarchistische strijd.
In Nederland werden kraaksters geïnspireerd door de ideeën van Kornegger en Ehrlich. In publicaties uit die tijd valt te lezen dat een aantal vrouwen zich niet altijd prettig voelt in de door mannen gedomineerde kraakbeweging. Ook worden bepaalde onderwerpen als 'vrouwenzaken' bestempeld en daarmee ook afgedaan als onderwerpen die vrouwen zelf moeten aangaan of oplossen. Er werden vrouwenkraakgroepen, vrouwendiscotheken en vrouwenfietsenwerkplaatsen opgericht. Sommige vrouwen maakten de politieke keuze enkel nog relaties met vrouwen aan te gaan.
Eind jaren zeventig en in de jaren tachtig heeft er een aantal anarchafeministische groepen in Nederland bestaan. Eén daarvan bestaat nog steeds, Atalanta. En tot op de dag van vandaag bestaan er wereldwijd anarchafeministische groepen. Sommige blijven jarenlang actief, andere zijn eerder ad-hocgroepen die zich organiseren rondom bijvoorbeeld het blokkeren van een *pro-life* demonstratie. Een van de meest recente anarchafeministische geluiden in het Nederlands taalgebied komt van het Radicaal Anarchistisch Feministisch Front dat op 7 september 2017 de voordeur van politicus Thierry Baudet in Amsterdam met roze verf heeft besmeurd...

De noodzaak van een feministisch anarchisme, om aandacht te besteden aan bepaalde onderwerpen, is er nog steeds. Gelukkig is het, in mijn ogen, wel veel minder genderspecifiek en veel meer verbonden met andere strijden, zoals de strijd tegen racisme. Het waardevolle van anarchafeminisme bestaat er mijns inziens onder andere uit dat het zich zowel naar binnen als naar buiten richt. Zo kan je actie ondernemen tegen seksistische reclame en tegelijkertijd een discussie binnen je anarchistische groep voeren over communicatievaardigheden. Het persoonlijke is politiek, toen, nu, en voor altijd!

BELANGRIJKSTE BRONNEN EN LITERATUUR

Silke Lohschelder, Ines Gutschmidt en Liane M. Dubowy, *AnarchaFeminismus*, Unrast Verlag, Münster 2000.
Lynne Farrow, *Feminism As Anarchism*, in Aurora, New York 1974.
Peggy Kornegger, *Anarchism: The Feminist Connection*, in The Second Wave, 1975.
Carol Ehrlich, *Socialism, Anarchism, and Feminism*, Baltimore 1977.
Brosjure voor het anarca-feministiese weekend op 1 & 2 september in Appelscha, Serpent, Groningen 1979.
Judith Metz, *Het gekraakte ideaal: seksisme en omgangsvormen binnen radicaal links*, Ravijn, Amsterdam 1998.
Nina Nijsten, *Hier en nu! Hedendaags anarcha-feminisme en niet-hiërarchisch organiseren*, Antwerpen 2007.
Carol Hanisch, *The Personal Is Political*, in Notes from the Second Year: Women's Liberation, 1970
Yvette Jeuken, *Anarchafeminisme*, Amsterdam 2001.
Lisa in Limburg, *Anarcha-feminisme*, Hasselt/Maastricht 1987.
Angela Beallor, *Sexism In The Anarchist Movement*, in Northeastern Anarchist #2, 2001.
Caitlin Hewitt-White, *Notes towards an (anarchist? feminist?) critique of (anarchism? feminism?)*, 2004.
Tieneke de Groot & Rymke Wiersma, *De tweede golf voorbij?* Atalanta, Utrecht 1991.
Saskia Poldervaart, verschillde lezingen en artikelen.
Boeken en artikelen van Emma Goldman en Voltairine de Cleyre.

ANARKA

Weia Reinboud

Archisme, dat is heersen, anarchisme is daar tegen. Waarbij 'tegen' staat voor 'echt tegen' en 'echt tegen' voor 'echt, echt tegen alle heersen'. Niet alleen tegen ridders die onderdanen knechten, niet alleen tegen koningen, keizers, premiers en presidenten die op een of andere manier zich aan kop van een land hebben genesteld en er prat op gaan dat zij formeel die plaats verdienen. Anarchisme is ook tegen alle andere geheers. Van volwassenen over kinderen, van witten over zwarten, van directeuren over arbeiders, van mannen over vrouwen, van mensen over dieren. En noem maar op, echt, echt alle heersen, weg ermee.
Dat gaat ver. En hoewel anarchisme uit zichzelf tegen alle heersen zou moeten zijn, is dat toch niet altijd en overal het geval geweest. En is het nog steeds niet alom het geval dat anarchisme vanzelf feminisme inhoudt.

In de loop van de jaren zeventig van de vorige eeuw is in het feminisme van de zogeheten tweede golf een anarchistische tak ontstaan. Anarcho- of anarchafeminisme werd het genoemd, maar de tak die ik van binnenuit ken spelde het als anarkafeminisme. 'Anarka' als voorvoegsel was nodig om deze tak te onderscheiden van socialistisch feminisme en allerlei andere varianten. Anarkafeminisme was destijds een van meerdere soorten radicaal feminisme. Je had een radicaal feminisme dat we een beetje plagerig 'huisvrouwistisch' noemden, analoog aan het arbeiderisme van sommige socialisten, die aan wilden sluiten bij de gewone mens, arbeider en die daarom in de fabriek gingen werken. Je had ook een radicaal separatistisch feminisme vanuit het idee dat de wereld dankzij mannen zo'n zooitje is dat je beter met alleen vrouwen kunt optrekken. Vaak betekende dit ook radicaal lesbianisme, 'je gaat toch niet met je onderdrukker naar bed', 'alle vrouwen zijn lesbisch behalve die het nog niet weten'. Bij het separatisme hoorden vrouwenhuizen, -boekhandels, -drukkerijen, -uitgeverijen, -fietsenmaaksters, timmervrouwen en zo verder. We kunnen alles zelf, zonder al dan niet betweterige mannen om ons heen.
Dan was er, meer in het buitenland dan bij ons, een radicale stroming waar het om 'vrouwelijkheid' ging. Er zat wat mij betreft een luchtje aan, iets essentialistisch, iets übermenscherigs, vrouwen zijn aangeboren betere mensen. Maar gelukkig had je ook de anarka's als nog weer een andere radicale stroming. Deels overlappend met het radicaal separatisme en lesbianisme.

PATRIARCHAAT

De vijand die door de anarka's zo mogelijk nog scherper dan door andere feministes werd en wordt benoemd is het patriarchaat. Nauwkeuriger: de vele soorten patriarchaat die overal op de wereld bestaan en die erop neerkomen dat een aantal mannen zegt: wij zijn sterker en daarom bepalen wij hoe alles moet. Dat zijn niet 'de mannen' of 'alle mannen'. Er zijn er wel veel en ze hebben ook heel wat medestanders die ze bijvoorbeeld door met hun spieren te rollen achter zich aan krijgen.
Spierkracht is het punt? Primatoloog

Richard Wrangham poneert in het boek *Agressieve mannetjes* dat áls er krachtsverschil is tussen de geslachten van een soort, dat dan de kans groot is dat er geweld bínnen de soort wordt gebruikt. Dat is dan geweld tussen mannetjes onderling om meer vrouwtjes te kunnen bevruchten, of geweld van mannetjes tegen vrouwtjes om idem, of beide. Ellendig dus dat er bij mensen een duidelijk verschil in kracht is. Er is wel een manvriendelijke hypothese te bedenken die het krachtsverschil zou verklaren, die is dat mannen de wat oudere kinderen dragen en vrouwen de zuigelingen, zodat bij een vluchtende groep iedereen even hard loopt. Maar er is weinig materiaal om die hypothese te staven. Of is het om de vrouwen en kinderen te beschermen? Bij bavianen, waar de mannen véél sterker zijn dan de vrouwen, daar lopen de mannen in het geval van een vlucht het hardste weg. Niks edele beschermers.

We kunnen ons uitputten in het bedenken van manvriendelijke hypotheses, maar rondkijkend op de wereld zie je toch heel veel patriarchaat, samenlevingen waar vrouwen erg op moeten passen of ronduit gekoeioneerd worden, onderdrukt, geslagen en zo meer. Je kunt dit patriarchale culturen noemen, maar dat is heel onzorgvuldig verwoord. Een deel van de mensen slechts heeft die cultuur, en legt die op aan de anderen. Kwaadschiks. Patriarchale súbcultuur is het juiste woord.

SEKSEN

Bij zoogdieren (hé, die heten naar de vrouwen) zijn er twee geslachten nodig voor de voortplanting. Dat is een eenvoudig gegeven, maar mensen blijken er iets heel ingewikkelds van te kunnen maken. Ik wil het hebben over seksen, seksualiseren, oversekstheid en seksisme. En al doende komt depersonaliseren, verdinglijken, objectiveren, ontmenselijken of hoe je het maar noemen wilt aan bod.

Seksen is het werkwoord dat gebruikt wordt in de kippenindustrie waar eieren uitgebroed worden om de volgende generatie eilegslaafjes te maken. Mannetjes leggen geen eieren, dus haantjes zijn de verkeerde kuikens en die gaan grotendeels hup in de versnipperaar. Bij mensen gebeurt dat niet. Maar dat betekent niet dat het seksen afwezig is.

Mensen doen het bij zichzelf, kijken bij welk van de twee geslachten ze horen. Bij veel mensen gaat dit volautomatisch en lijkt het een doodsimpel proces, maar het is intussen wel duidelijk dat dit niet voor iedereen geldt en dat 'twee' een te simpel concept is voor het aantal geslachten. Zowel biologisch als mentaal kan er meer aan de hand zijn.

Het is niet onbelangrijk om op te merken dat voor succesvolle instandhouding van onze soort pakweg driemaal een geslaagde paring nodig is per mensenleven. Dat is drie uur werk. Op die momenten is het nodig dat de twee geslachten elkaar herkennen, maar het is niet iets om de rest van de tijd óók mee bezig te zijn.

De stelling van Wrangham ging over een biologisch feit, spierkrachtverschil, maar ik zie een culturele parallel: áls er binnen een menselijke cultuur verschillen zijn qua kleding en uitdossing tussen mannen en vrouwen, dan is het een seksualiserende cultuur. Dan zijn er gedurende hun hele leven andere kleren voor de twee geslachten. Andere schoenen. Ander speelgoed. Ander ondergoed. Andere kleuren. Ander haar. Andere gebaren. Andere versiering. Enzovoort. Alsof de menselijke herse-

nen te klein zijn om voor die drie paringen de juiste collega-mens te kiezen.
Ik snap natuurlijk best dat mensen vaker dan drie keer in hun leven zin kunnen hebben in paringsachtige bezigheden, seks dus. De seks zelf gebeurt meestal ontkleed, dus waarom de rest van de tijd aldoor uitdrukken tot welke paarpartij je behoort? Ik zou het niet weten. Echt niet. Behalve dit: blijkbaar vinden veel mensen het belangrijk om op grote afstand al te kunnen zien wat voor vlees ze in de kuip hebben. Of iemand daarginds een mogelijk seksobject is.
Dat 'object' bedoel ik letterlijk. Object, ding. Niet een persoon. Seks zou, vind ik, iets moeten zijn tussen mensen die elkaar aardige, leuke, interessante, fijne

persoonlijkheden vinden. Dat zijn eigenschappen die je alleen van dichtbij kunt ervaren of beoordelen.
Ook voor een seksualiserende cultuur geldt dat slechts een deel van de mensen die cultuur aanhangt én dat ze die iedereen proberen op te leggen. Het gaat via opmerkingen, maar ook is er een enorme seksualiserende industrie, vooral waar het vrouwen betreft. Vrouwen als dingen die opgeleukt kunnen/moeten worden. Anders zijn ze niet leuk genoeg. Als ding.

ONTSEKSUALISEREN

Grappig is dat er wel plekken zijn waar het seksualiseren geheel of in elk geval grotendeels wegvalt, dat zijn de naturistenterreinen. Het seksen gaat daar meestal heel makkelijk en op grote afstand, maar juist het seksualiseren valt weg. Alles gebeurt bloot. Tent opzetten, bramen plukken, soep koken, filosoferen, kwebbelen, vogels kijken, gras maaien, zwemmen – het heeft echt niets met seks te maken en ook niets met sekse. Dus is er ook geen enkele noodzaak om die dingen te benadrukken. In het geklede dagelijkse leven kan dat net zo goed.
Er is vanuit feministische hoek een groot statement tegen het seksualiseren gemaakt: de tuinbroek! In de jaren rond 1980 speelde dat en het is een formidabele actie geweest want men heeft het er nog steeds over. Gaat het over feminisme dan komt ook nu nog de tuinbroek al gauw aan de orde. Vrijwel uitsluitend negatief, zowel door mannen als door vrouwen. Want dat is ook belangrijk om op te merken, patriarchaal gedrag komt vanuit mannen maar seksualiseren wordt door beide seksen gedaan.
Als kind neem je ongeveer alles zoals het op je afkomt, heb je niet door dat al dat gedoe over stoere jongens en lieve meisjes cultuurlijk is. Dat begint al op de dag van de geboorte, dus geen wonder dat je het niet of nauwelijks in de gaten hebt. Later in de puberteit barst het seksualiseren helemaal los. En weer heb je het niet door. Al die zeg maar disciplinerende opmerkingen, meiden onderling, jongens onderling, tussen de seksen, van leraren naar leerlingen, jeghh. En de industrie lacht in zijn vuistje. Het tuinbroekfeminisme zei precies het omgekeerde: weg met al dat gedoe, wij zijn personen, wat we ook aan hebben. Hier is nog steeds, alweer of meer dan ooit behoefte aan. Lááí anderen, geef iedereen haar of zijn plek, stuur niet. Of sterker: heers niet.

OVERSEKSTHEID

Een strenge definitie van overseksheid is dat seks voorbij de genoemde drie uur al oversekst is. Een ruimere definitie zegt dat seks prima is zolang het om de persoon gaat en het met beider volledige instemming gaat. Al het andere is depersonaliserend, verdinglijkend. Mensen als object zien waar seks mee mogelijk is, in daad of in fantasie.
Bij die definitie bestaat er dus nogal wat overseksheid. In het groot, de hele prostitutie en alle porno vallen eronder. Maar ook kleiner, een autoreclame met een opgedirkte vrouw bij de auto, de verkoop bevorderend omdat ze zelf ook een soort koopwaar is. Je kunt wel aankomen met dat die vrouw erin toegestemd zal hebben (het moest er nog bijkomen dat dat niet zo was) en dat kan misschien ook gezegd worden van een deel van de porno en prostitutie, maar ik vind dat geen anarchistische maar liberalistische opmerkingen. Er zijn hogere idealen dan vrijheid blijheid.
Overseksheid kan wat mij betreft ook

in kleding gezien worden. Bij mannen valt dit tegenwoordig nogal mee, maar kijk naar afbeeldingen van Hendrik de achtste (Henry VIII), een half millennium geleden. Extra vulling in zijn broek om zijn geval groter en geprononceerder te laten lijken. Waar zie je dat nu nog? Bij de vrouwen. Al die opgebonden en al dan niet opgevulde borsten. Dames, het ziet er niet uit. Wees jezelf.

SEKSISME

Er is geen directe lijn van seksen naar seksualiseren. Er is geen directe lijn van seksualiseren naar oversekstheid. Er is geen directe lijn van oversekstheid naar seksisme, dus naar onderdrukking op grond van geslacht. Maar omgekeerd is seksisme ongetwijfed tevens oversekst en seksualiserend. Seksisme gaat van kleine opmerkingen, micro-agressie, via schunnige opmerkingen, mini-agressie, tot verkrachten, macro-aggressie, en zelfs tot moord, dodelijke agressie. Een deel van de moorden in Nederland is seksismegerelateerd. De 'familiedrama's' bijvoorbeeld. Hoe haalt iemand het in zijn hersenen om tot moord over te gaan als 'je' vrouw naar een ander gaat? Zoiets gebeurt niet slechts één keer per decennium, maar een stuk vaker. De uiterste machtsuitoefening over een vrouw, haar doden.

Als het over seksisme en feminisme gaat gaat het vaak over het glazen plafond, ongelijke beloning, relatief weinig vrouwen in de top van bedrijven, universiteiten en regering – allemaal tekenen dat seksisme niet uitgebannen is. Belangrijker echter vind ik iets basalers, de ervaring van vrouwen in een patriarchale, seksistische wereld. Iedere vrouw zal heel wat keren seksistische opmerkingen gehoord hebben, seksistische grapjes. 'Het was maar een grapje, jij hebt geen gevoel voor humor' – alsof het een teken van gevoel voor humor is om discriminerende grapjes te maken. Vrijwel alle vrouwen zullen een paar of heel veel straten 's avonds mijden. Natuurlijk zijn er zat mannen die ook straten mijden, maar laatst was ik in Palermo en het was overduidelijk dat bij het vallen van de avond de sfeer verschuift, dat clubjes mannen de straat overnemen, dat de vrouwen uit beeld raken. Hiertelande is het niet heel anders, de straat is van de schreeuwers, over het algemeen van mannelijk geslacht. Zulks is gewoon – maar níet normaal!

Het gevoel, de ervaring dat je op moet passen voor mannen gaat niet alleen over bende-achtige groepen jonge mannen, van hooligans tot corpsballen, maar het geldt voor alle plekken waar mannen getalsmatig de overhand hebben. Is er geen enkele opmerking over sekse of seks of uiterlijk, dan valt het mee. Maar zoiets zou niet op moeten vallen. Het gaat hier over als ding bekeken worden. Dat zou wel eens uit mogen sterven.

Wat hier speelt is dat mannen sterker zijn. In de sport blijkt dat ze ongeveer tien procent sneller lopen dan vrouwen, terwijl bij discuswerpen een mannendiscus tweemaal zo zwaar is als bij de vrouwen en toch evenver gaat. Dus kunnen mannen denken dat ze veel kunnen maken, want áls er gevochten moet worden… Voor groepjes mannen geldt dat nog meer. Ook dat zou uit mogen sterven, er zou voortdurend overal te horen moeten zijn dat het heersen onbeschoft en onbeschaafd is.

Maar wat gebeurt? Er zijn meer onderwijzeressen dan onderwijzers en dan barst het gemekker los dat het onderwijs gefeminiseerd is. (Hoeveel sectoren van de samenleving zijn gemasculiniseerd?) Dat jongens geen echte jongens

meer worden. Echte mensen, dat lijkt me wel wat, maar echte jongens? Ravotten prima, ook voor meisjes, maar met spieren rollen en heersen, weg ermee!
Kijk nog even naar die Hendrik de achtste. Met pofmouwen probeert ie er maximaal als alfamannetje uit te zien. De pofmouwen zijn verdwenen, maar de colbertjes hebben nog steeds schoudervullingen. Omdat het mode is, maar uiteindelijk komt het wel neer op: er meer gespierd, er meer als alfamannetje uit willen zien. Net had ik het over overseksteid in kleding, hier gaat het over seksisme in kleding.

PATRIARCHALE WAARDEN

Het recht van de sterkste zit in alle oorlogvoering, maar zit ook in kapitalisme. Oorlogen worden begonnen door mensen die denken dat ze het wel zullen winnen. En om redenen die wel erg futiel zijn in vergelijking met het doden van mensen. Er zit wel eens een verdwaalde Thatcher tussen, maar stel eens dat je alleen vrouwen liet beslissen over het wel of niet aangaan van een oorlog. Dat je vraagt: zullen we dat doen, het gaat zoveel duizend levens kosten, het gaat zoveel verkrachtingen opleveren, er gaan ongeveer zoveel kinderen gebombardeerd worden? Dat levert toch altijd een hartgrondig 'nee' op? Ook bij veel mannen?
Veel oorlogen gaan om gekrenkte trots. Wie beweert dat mannen niet zo van het voelen zijn, vergist zich deerlijk. Oorlog voeren begint bij gevoelens, bij voor anderen gevaarlijke gevoelens, eergevoel, woede, wraak.
Gelukkig zijn er zat mannen die dat ook inzien. Geweld gebruiken is áltijd heersen. En dus niet anarchistisch. Antipatriarchaal verzet en volstrekt geweldloos verzet horen onlosmakelijk bij elkaar, vind ik.
Dan kapitalisme. Met kapitalisme bedoel ik niet markteconomie, niet geldeconomie, niet ondernemingsgewijze productie, zelfs niet wie de productiemiddelen bezit en ook niet concurrentie. Bij die laatste twee begint het recht van de sterkste al op te spelen, maar het gaat me om de diepste basis, dat geld in kapitalisme niet zomaar ruilmiddel is maar kapitaal. Iets dat, dondert niet waarmee, méér kapitaal moet worden. De opbrengst van groei komt altijd bij de economisch sterksten terecht, de basis van kapitalisme is dus helemaal gebaseerd op het recht van de sterkste, een patriarchaal kernidee. Het is heersen via de portemonnee. En waar de sterksten winsten opstrijken zijn er ook altijd zwakken en zwaksten. Die wonen om de hoek of heel ergens anders op de wereld, ze zijn onzichtbaar misschien. Maar ze bestaan, daar vallen de klappen. Langs die weg heeft kapitalisme al voor meer (honger)doden gezorgd dan nazisme, stalinisme, maoisme, katholicisme en islamisme bij elkaar.
Ook hier geldt: wat als je uitsluitend vrouwen liet beslissen over het voortgaan met kapitalisme? Dat je vraagt: zullen we dat doen, het levert zoveel miljoen armen op, en zoveel kindersterfte?
Vergeet ook niet: invoering van het kapitalisme is gewoon via het recht van de sterkste gegaan, er is nooit naar consensus gevraagd, er is zelfs niet per simpele democratische meerderheid een besluit over genomen.

VERSCHIL

Het kleine verschil met de grote gevolgen – zo heette een boek van Alice Schwartzer uit 1977. Er is veel discussie over of er

wezenlijke verschillen zijn tussen mannen en vrouwen en zo ja, of het vooral cultuurlijke verschillen betreft of ook biologische, aangeboren verschillen. Interessant. Maar met een anarkabril op maakt het allemaal helemaal niet uit! Want in alle gevallen, bij alle verschillen kun je een wereld maken waar bijna iedereen zich thuis voelt. De beide geslachten en alles wat daar tussenin zit. En niet te vergeten: een wereld waar kinderen nooit met oorlog zullen hoeven opgroeien.

'Bijna iedereen' schreef ik. Wie niet dan? Degenen die willen heersen voelen zich daarin niet thuis… Maar ook zij hebben grote hersenen en kunnen dat begrijpen. Eén van de hypotheses over de evolutie van grote hersenen zegt dat ze zo groot zijn omdat dat sociaal nodig was. Meer communicatie, meer leren, meer samenwerken, ingewikkelder dingen maken, meer manieren om aan voedsel te komen, verder om je heen kijken. Meer wapens, dat kan ook, maar dat leert men maar af. Daar zijn die hersenen groot genoeg voor.

BEVRIJDING

Het woord 'feminisme' lijkt erop te wijzen dat het alleen over vrouwen gaat, over vrouwenbevrijding, vrouwenonderdrukking. Met de term 'patriarchaat' ziet het er anders uit, dan gaat het niet over de seksen tegenover elkaar, maar over vervelend gedrag van een deel van de mannen (plus de vrouwen die die mannen menen te moeten steunen). Dan gaat het om het doen verdampen van het recht van de sterkste. Of zoals ik het net zei: om een wereld waar veel meer mensen van alle leeftijden zich echt thuis zullen voelen.

Dat recht van de sterkste, kaart het overal aan, prik er doorheen, ga er niet in mee, maak het belachelijk. Laat het de algemene cultuur worden dat het niet deugt.

Gaat het over mannenbevrijding als pendant van vrouwenbevrijding, dan hoor je wel 'dat mannen hun vrouwelijke kanten moeten kunnen ontwikkelen', maar daar heb ik een radicale mening over. Namelijk dat mannelijke en vrouwelijke eigenschappen helemaal niet bestaan. En mochten er wel verschillen bestaan, dan betreft het futiele verschillen met gigantische overlap in hoe ze over de seksen verdeeld zijn en dan is het dus onnozel om ze 'mannelijk' danwel 'vrouwelijk' te noemen. Bovendien is in de huidige wereld de kans zeer groot dat alle verschillen die je ziet cultuurlijk zijn. Dingen die, dikke kans, besmet zijn met seksisme, danwel oversekstheid, danwel seksualisatie.

In dit artikel heb ik nog eens willen benadrukken dat feminisme antipatriarchaal is, dat het gaat om het bestrijden van machtsuitoefening die je ook in het dagelijkse leven heel veel tegen zult komen. Vrouwen meer dan mannen, waarschijnlijk, maar het is goed voor iedereen als die de wereld uit geholpen wordt.

Overigens is een tuinbroek vaak heel onhandig als je in het bos eventjes wilt plassen.

LITERATUUR

Richard Wrangham & Dale Peterson, *Agressieve mannetjes. Over mensapen en de oorsprong van geweld bij de mens*, Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam 1998

Alice Schwarzer, *Het kleine verschil en de grote gevolgen*, Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam 1977 (Nederlandse vertaling).

MARY WOLLSTONECRAFT

De powergirl van het feminisme

Marius de Geus

De Engelse schrijfster Mary Wollstonecraft (1759-1792) staat bekend als een van de meest onafhankelijke, moedige en radicale politieke denkers van de achttiende eeuw. Zij wordt naast de liberale denker John Stuart Mill (1806-1873), auteur van het geruchtmakende boek The Subjection of Women *uit 1869, door vele commentatoren beschouwd als een van de belangrijkste grondleggers van het moderne feminisme. Zij was de verdediger pur sang van de gelijkberechtiging van vrouwen en mannen en auteur van een breed oeuvre bestaande uit onder andere brieven, pamfletten, kritische essays, boekrecensies, romans en politiek-filosofische geschriften.*

Wollstonecraft groeide op in een sterk hiërarchisch georganiseerde en door mannen overheerste en onderdrukte maatschappij. Vrouwen waren in die periode van de geschiedenis economisch afhankelijk van mannen – in hun rol van vader of als echtgenoot – en hadden niet het recht om zelfstandig juridische (handels)contracten af te sluiten, een erfenis te ontvangen of aan een academische studie te beginnen. Haar vader was een onsuccesvolle en niet al te rijke 'herenboer' en haar moeder zorgde voor het huishouden en het opvoeden van de kinderen. Het middenklasse gezin waar zij uit voortkwam, bestond naast de ouders uit drie meisjes en een drietal jongens.[1]

Zij beschrijft haar vader als een overheersend ingestelde man en haar moeder als een weliswaar goedwillende, maar overwegend onderdanige en weinig assertieve vrouw. Wollstonecraft ontving weinig formele scholing en was grotendeels autodidact.[2] Op negentienjarige leeftijd besloot zij – geheel tegen de wil van haar vader en moeder in – om het ouderlijk huis te verlaten. Zij wist zelfstandig de kost te verdienen als gezelschapsdame van een oudere, welgestelde weduwe.

In samenwerking met enkele vrienden en kennissen richtte zij vervolgens in de Londense wijk Newington Green een lagere school op, die helaas niet bijzonder succesrijk was. Nadien werkte zij enige tijd als gouvernante bij de welgestelde Ierse aristocratische familie Kingsborough. Enige tijd later wist zij contact te leggen met de als buitengewoon progressief bekend staande uitgever en boekverkoper Joseph Johnson, die haar vervolgens aanmoedigde om naar London te verhuizen en voor hem te gaan werken.[3]

De uitgeverij van Johnson was een verzamelplaats voor vooruitstrevende Engelse denkers, zoals de bekende dichter William Blake en de politieke filosofen Thomas Paine en William Godwin, met wie Wollstonecraft al snel kennis maakte. Vanaf die tijd wist zij met veel moeite en door een uiterst eenvoudig en sober bestaan te leiden in haar levensonderhoud te voorzien. Dit lukte haar door regelmatig artikelen en boeken te schrijven, stukken van anderen te vertalen, voor de uitgeverij van Joseph Johnson

binnenkomende manuscripten te beoordelen en recensies van nieuw verschenen boeken op te stellen voor het door Johnson uitgegeven tijdschrift *Analytical Review*.[4]

Wollstonecraft was een zelfstandige en onafhankelijke geest. Zij had een zeer sterke persoonlijkheid en leidde een voor die tijd onconventioneel en tamelijk tumultueus persoonlijk leven. In 1792 besloot zij om in haar eentje naar Parijs te vertrekken om zelfstandig te kunnen waarnemen hoe de Franse revolutie zich ontwikkelde op het gebied van gelijke vrouwenrechten. In 1793 kreeg zij een stormachtige liefdesrelatie met de Amerikaanse zakenman, diplomaat, schrijver en avonturier Gilbert Imlay (1754-1828). Ten gevolge van deze drie jaar durende verhouding, werd Wollstonecraft in mei 1794 ongehuwd moeder van een dochter met de naam Fanny Imlay.[5]

Na het mislukken van haar relatie met Imlay kreeg zij een verhouding met de hierboven genoemde anarchistische politieke filosoof William Godwin (1756-1836), met wie zij in maart 1797 officieel trouwde. Het was een buitengewoon gelukkig maar helaas ook heel kortstondig huwelijk. Wollstonecraft stierf nog in hetzelfde jaar ten gevolge van de medische complicaties van haar zwangerschap van een tweede kind, Mary. Deze Mary Wollstonecraft-Godwin (1797-1851) zou later als Mary Shelley bekendheid verkrijgen als auteur van haar beruchte in 1818 uitgegeven 'sciencefiction roman' *Frankenstein: the modern Prometheus*.

Het centrale onderwerp van het denken van Mary Wollstonecraft was de oorsprong van de onderworpenheid van de vrouw en de vergaande seksuele en juridische ongelijkheid die in de achttiende eeuw nog altijd tussen mannen en vrouwen bestond. Zij constateerde dat door de immense verschillen in de opleiding en opvoeding van mannen en vrouwen er door de eeuwen heen een algemene cultuur van overheersing door mannen van vrouwen was ontstaan. Aan het einde van de achttiende eeuw werden door de overgrote meerderheid van haar mannelijke tijdgenoten vrouwen als het 'zwakke, kwetsbare en sentimentele' geslacht beschouwd. Volgens deze toenmalige sociaal-dominante ideeën waren vrouwen van nature primair voorbestemd voor het uitvoeren van verzorgende, opvoedende en huishoudelijke taken.[6]

In deze periode werd door het merendeel van de traditioneel denkende mannen getwijfeld aan het vermogen tot rationeel en logisch denken van vrouwen, aangezien volgens hen het denken van vrouwen grotendeels werd beheerst door emoties, vooroordelen, sentimenten, intuïties en gevoelsmatige stemmingen. Op grond van deze denkbeelden werd beweerd dat vrouwen van nature ondergeschikt zouden zijn aan mannen en dat zij gedoemd waren om een onzelfstandig en afhankelijk bestaan te leiden. Zij werden – althans door mannen – niet geschikt geacht om een autonoom leven te leiden, anderen te kunnen leiden of besturen, of om op een geheel onafhankelijke wijze het eigen levenslot te kunnen bepalen.[7]

Haar beroemd geworden hoofdwerk *A Vindication of the Rights of Woman* (Een rechtvaardiging van de rechten van de vrouw) werd in 1797 voor het eerst gepubliceerd en was door Wollstonecraft in iets meer dan drie maanden en met een extreme gedrevenheid en haast geschreven. Niet alle hoofdstukken van dit vernieuwende en radicale werk zijn

even nauwkeurig door haar uitgewerkt en het boek oogt nog altijd verre van compleet.[8] Met een ongekende grimmigheid en boosheid bekritiseert zij de overheersende maatschappelijke vooronderstellingen over de positie van vrouwen in het algemeen en de vergaande rechteloosheid van vrouwen in het bijzonder.

In haar boek hanteert Wollstonecraft consequent een libertair en egalitair perspectief. Zich verzettend tegen de conservatief-liberale sociale en politieke agenda die het eind van de achttiende eeuw overheerste, gaat zij uit van de fundamentele gelijkheid van rechten van de seksen. Vrouwen worden niet zwak, overgevoelig en irrationeel geboren – zoals destijds door veruit de meeste mannen werd geloofd – maar worden door hun opvoeding en ondergeschikte plaats in de maatschappij de kans onthouden om zich stelselmatig te verbeteren en hierdoor tot volle ontplooiing te komen en als mens 'op te bloeien'.[9]

Er is volgens haar geen wezenlijk verschil in denkkracht tussen mannen en vrouwen, noch in hun vermogen om logisch te kunnen nadenken en tot rationele beslissingen te komen.[10] De menselijke rede is 'het eenvoudige vermogen om zich te verbeteren: of beter gezegd: om de waarheid te leren ontdekken'.[11] Mary Wollstonecraft ziet 'vrijheid als de moeder van de deugden'.[12] Alleen mensen die in vrijheid leven en niet onderdanig zijn, kunnen op systematische wijze hun geest aanscherpen, hun kennis vergroten en zich volledig ontwikkelen tot volwaardige, 'redelijk denkende' persoonlijkheden. Op deze manier kunnen zij zich ook leren wapenen tegen tegenslagen in het dagelijks leven en kan onverstandig handelen worden voorkomen.[13]

Wollstonecraft beredeneert dat er geen verschillen bestaan tussen mannelijke en vrouwelijke 'morele deugden' en zij onderstreept in haar werk dat er geen onderscheid behoort te zijn in de fundamentele rechten van mannen en vrouwen. Feitelijk trekt zij de hoogstaande idealen van vrijheid, gelijkheid en het vertrouwen in rationaliteit van de Verlichting op een consequente wijze door. Na het pleiten voor gelijke rechten van mannen in de maatschappij is het nu volgens haar de hoogste tijd voor het verdedigen en ten uitvoer brengen van gelijke rechten voor vrouwen.[13]

Op basis van redelijke en verlichte inzichten heeft niet alleen de man maar ook de vrouw het volste recht om het eigen denkvermogen te ontwikkelen, zichzelf optimaal te scholen, de eigen belangen te leren verdedigen, zelf de eigen levensweg uit te stippelen en om niet te hoeven gehoorzamen aan arbitraire machten die boven haar worden gesteld. Zowel mannen als vrouwen worden 'vrij geboren', zij hebben allen het recht op individuele zelfbeschikking en hoeven zich niet te onderwerpen aan toevallige autoriteiten, dominante maatschappelijke conventies, waarden of normen.[14]

Wellicht het meest opvallende aan de geschriften van Wollstonecraft is de voortdurende nadruk op de onrechtvaardige verhoudingen tussen mannen en vrouwen door grote ongelijkheden in de opvoeding en scholing. Zo verzet zij zich principieel tegen het gedachtegoed van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) in diens roman *Julie ou la Nouvelle Héloïse* en in diens vuistdikke opvoedkundige werk *Emile ou De l'éducation*. Scherpzinnig rekent zij af met het idee dat vrouwen al van jongs af aan geleerd zou moeten worden om zich in relaties liefe-

lijk, gedienstig en lijdzaam op te stellen, en dat zij vanuit zichzelf minder behoefte zouden hebben om een financieel-economisch en in moreel opzicht onafhankelijk bestaan op te bouwen.[15]

Zij benadrukt dat vrouwen – net als mannen – het recht hebben om een volwaardige opvoeding en een gedegen scholing te genieten. Hierdoor worden zij geschikt om in de toekomst allerlei beroepen te vervullen: van arts, advocaat, politicus, journalist, docent tot aan kunstschilder, tuinier, beeldhouwer of timmerman. Door hard te werken en zich met volle toewijding op een bepaald beroep toe te leggen, kunnen vrouwen – vergelijkbaar met mannen – op den duur financiële en morele onafhankelijkheid bereiken en geleidelijk hun kennis, houdingen en vaardigheden verder ontplooien.[16]

Wollstonecraft formuleert in haar geschriften de volgende cruciale voorwaarden voor een ideale sociaal en politiek rechtvaardige maatschappij: het bestaan van juridische en economische gelijkheid van de seksen, het creëren van gelijke rechten en mogelijkheden voor vrouwen uit alle lagen van de samenleving, het beëindigen van de hulpeloosheid, overgevoeligheid en andere – althans volgens vele toenmalige conservatief-liberale mannelijke denkers – 'vermeend zwakke' karaktereigenschappen van vrouwen, het introduceren van educatieve en religieuze vrijheden als een onaantastbaar 'geboorterecht' van zowel mannen als vrouwen, en het mogelijk maken van gelijke kansen voor mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt.

Al met al breekt Mary Wollstonecraft een lans voor een samenleving van mentaal veerkrachtige en goed opgeleide mannen en vrouwen, die vrijelijk gelijkwaardige relaties met elkaar kunnen aangaan en die ten opzichte van elkaar niet-onderdrukkende, egalitaire betrekkingen onderhouden.[17] Het idee van de overheersende mannelijke echtgenoot die buitenshuis een betaalde baan heeft en zorgt voor brood op de plank, en een hiërarchisch aan hem ondergeschikte vrouw die binnenshuis alleen verantwoordelijk is voor de huishouding en de opvoeding en verzorging van de kinderen, is volgens haar volledig achterhaald.

In de praktijk blijkt deze ongelijke verdeling van macht en verantwoordelijkheden binnen het gezin te leiden tot desastreuze consequenties. Bij gelijke kansen en ontwikkelingsmogelijkheden zal voortaan eindelijk het grote potentieel van vrouwen optimaal worden benut. Pas dan zullen zij in staat zijn gesteld om op bekwame krachtige en volwaardige wijze te gaan deelnemen aan het sociale, economische en politieke leven.[18]

HET MODERNE FEMINISME

Naast recentere denkers zoals Simone de Beauvoir in haar *Le Deuxième Sexe* (1949) en Hannah Arendt in haar *The human condition* (1958), is en blijft de Engelse auteur Mary Wollstonecraft een van mijn grote heldinnen uit de geschiedenis van de politieke theorieën. Met onderkoelde humor, groot analytisch vermogen en vaak ook expliciete woede heeft zij als een van de eerste filosofen op een diepgravende wijze het belang van gelijke rechten voor vrouwen en mannen in de moderne maatschappij beschreven.

Enerzijds formuleert zij een messcherpe kritiek op de bestaande man-vrouwverhoudingen aan het einde van de achttiende eeuw. Anderzijds schetst zij –

dwars tegen de toenmalige stroom van het ideologisch dominante denken in – een aantrekkelijk beeld van een vrijheidslievende, post-masculiene samenleving, waarin mannen en vrouwen daadwerkelijk elkaars gelijke zijn. Zij behoren voortaan dezelfde rechten en plichten te bezitten, en gelijke kansen en mogelijkheden te hebben om hun talenten zoveel mogelijk te kunnen ontplooien.

Het is bewonderenswaardig dat Wollstonecraft, ondanks alle maatschappelijke tegenstand en ideologische tegenwerking van mannen in haar omgeving, propageert dat in de moderne maatschappij de rechten van mannen in gelijke mate moeten toekomen aan vrouwen. Wanneer men bedenkt dat in die tijd hoogopgeleide, witte en bezittende mannen het bijna op alle maatschappelijke en politieke terreinen voor het zeggen hadden, getuigt het van een ongekende moed en wilskracht om hun dominante positie fundamenteel ter discussie te stellen. Mijn bewondering voor Wollstonecraft gaat nog verder wanneer wordt bedacht dat zij al als jonge vrouw systematisch weigerde om economisch afhankelijk te zijn van een man, en zich op basis van buitengewoon principiële keuzen en ook door het brengen van grote persoonlijke offers in de toenmalige masculien denkende maatschappij wist te redden.

Mijn eindconclusie is dat iedereen met affiniteit voor feministische ideeën Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Woman* zou moeten lezen, ondanks het feit dat het boek overduidelijk met een overmaat aan haast en spoed is geschreven en zeker ook geen claim kan maken op volledigheid. Een krachtiger, directer en helderder pleidooi voor de gelijkwaardigheid tussen de seksen, gelijke rechten en kansen voor mannen en vrouwen, hiërarchievrije en respectvolle (liefdes-)verhoudingen in de maatschappij, is in de politieke filosofie niet te vinden. Of je nu feminist bent of niet, dit veel te weinig gelezen klassieke werk uit de geschiedenis van de politieke theorieën over de absoluut noodzakelijke en onvermijdelijke emancipatie van zowel *vrouwen* als *mannen* verdient zonder enige twijfel nauwkeurige (her)bestudering.

NOTEN

(1) De biografische informatie is onder meer ontleend aan Miriam Brody's introductie bij Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*, Penguin Books, Londen 2004, p. ix-lxxv. Daarnaast werden geraadpleegd: *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, p. 550-552, het lemma over Mary Wollstonecraft, en het lezenswaardige artikel door de Amerikaanse auteur Jim Powell, *Mary Wollstonecraft: equal rights for women*; zie op het internet: Foundation for Economic Education; http://fee.org/articles/mary-wollstonecraft-equal-rights-forwomen/ Deze site werd geraadpleegd op 6 juli 2017. Voor wie nader geïnteresseerd is in het leven en werk van Wollstonecraft zijn er meerdere goede biografieën beschikbaar, waaronder M. Poovey, *The Proper Lady and the Woman Writer*, University of Chicago Press, Londen 1984, en met name Claire Tomalins *The Life and Death of Mary Wollstonecraft*, Penguin (paperback uitvoering), Londen 2012. – (2) Ibid., p. x-xiii. – (3) Ibid., p. xiv-xvi. – (4) Ibid., p. xiii-xviii. – (5) Ibid., p. xxi-xxiv. – (6) Mary Wollstonecraft, zie met name de hoofdstukken 1 en 2. – (7) Ibid., de hoofdstukken 1, 2, 3 en 4. – (8) Zo bevat hoofdstuk X over 'Parental Affection' slechts 3 pagina's, en is ook het laatste hoofdstuk XIII verre van compleet. – (9) Ibid., p. 68-88. – (10) Ibid., hoofdstuk 4. – (11) Ibid., p. 69. – (12) Ibid., p. 49. – (13) Ibid., p. 49-50. – (14) Ibid.,p. 78-98. – (15) Ibid., p. 101-143. – (16) Ibid., hoofdstukken 4, 5 en 6. – (17) Ibid., hoofdstukken 8 en 9. – (18) Ibid., hoofdstukken 6 tot en met 13.

DE SCHONE SLAAPSTER EN DE KLOK

Hoe anarchafeministisch zijn online feministische platforms?

Sietske Roorda

De schone slaapster heeft de klok horen luiden, maar weet ze waar de klepel hangt? Op 21 januari 2017 verzamelden duizenden vrouwen zich op het Museumplein van Amsterdam voor de Women's March. Net als in Washington D.C. en op vele andere plekken op de wereld protesteerden zij die dag tegen de pas geïnaugureerde Amerikaanse president Donald Trump.

Bij het Amerikaanse consulaat was het de bedoeling dat er mensen zouden spreken. De organisatoren hadden echter niet voorzien dat er zoveel mensen zouden komen en daardoor was er niet meer voldoende tijd om een aanvraag te doen voor versterking bij de gemeente, waardoor de sprekers voor de verzamelde menigte onverstaanbaar waren.

Later zag ik online waar de demonstratie eigenlijk om draaide: een foto waarop de mensenzee te zien was, met protestborden. Die foto kon de wereld overgaan, om zo op een pacifistische manier (zo mochten er geen spandoeken met negatieve boodschappen gedragen worden) te tonen dat er ook in Amsterdam heel veel mensen tegen de nieuwe Amerikaanse president waren.

HOE *'WOKE'* ZIJN FEMINISTISCHE PLATFORMS?

Waarom is dit voorbeeld belangrijk? Omdat het aantoont dat de derde feministische golf, waar we nu mee te maken hebben, zich vooral online afspeelt. Online feministische platforms spelen een cruciale rol in het verspreiden en analyseren van informatie. Sommige van die platforms, zoals het Amerikaanse *Ms. Blog* en *Bitch Media*, zijn een uitbreiding van tijdschriften. Zo stamt *Ms. Magazine* nog uit de tweede feministische golf van de jaren zeventig en is *Bitch Magazine* opgericht in 1994. Maar er zijn ook online platforms van recentere datum, zoals *Everyday Feminism* en *Feminist Frequency*. Anderhalf jaar geleden is daar ook een Nederlands platform bijgekomen, namelijk *Vileine* – waar ik zelf voor schrijf op het gebied van kunst en film.

Wat deze platforms met elkaar gemeen hebben is dat ze in hun visies en statements alle een uitgesproken feministisch perspectief innemen en vanuit dat raamwerk handelen. Daarnaast zijn er ook nog populaire lifestyle platforms zoals *Hello Giggles*, *Bustle*, *Jezebel* en *Lenny Letter*, die op het feministische perspectief aanhaken in hun artikelen, maar niet vanuit een uitgesproken feministisch raamwerk handelen. Over het algemeen schrijven al deze platforms over populaire cultuur, zoals films, tv-series, muziek, games en celebrities. Een paar, zoals *Ms.*, *Bitch* en *Vileine*, houden zich ook bezig met de politieke actualiteit.

Ik begon mij gedurende de Amerikaanse en Nederlandse verkiezingen echter af te vragen hoe *woke* deze platforms eigenlijk zijn op het gebied van parlementaire politiek. *Woke* is een term die uit de

Black Lives Matter-beweging is voortgekomen, en is de verleden tijd van *waking*. Het verwijst naar iemand die zich bewust is van sociale onrechtvaardigheden en de systemen die daaraan ten grondslag liggen.[1]
Als je naar die systemen kijkt, is het niet meer verbazingwekkend dat zwarte mensen worden doodgeschoten door politie, Trump als president verkozen is, de PVV steeds meer zetels wint, en dat nazi's openlijk aan het demonstreren zijn in Charlottesville en zonder veroordeling door de president mensen vermoorden. Van feministische platforms zou je verwachten dat ze deze gebeurtenissen niet als op zichzelf staand analyseren, maar als processen die voortvloeien uit onrechtvaardige systemen: de staat en het kapitalisme.

REPRESENTATIEFEMINISME

Tijdens de Amerikaanse verkiezingen hebben vooral *Ms. Blog* en *Bitch* hierover gerapporteerd. Gender werd al direct een speerpunt van de verkiezingen toen Madeleine Albright bij de aftrap van Hillary Clintons campagne zei dat er een speciale plek in de hel is voor vrouwen die elkaar niet steunden. Hiermee suggereerde Albright dat vrouwen die niet op Clinton zouden stemmen, geen goede feministen zouden zijn.
Als je kijkt wat *Ms. Blog* heeft geschreven over Clinton tijdens de presidentiële verkiezingen, dan zien we vooral artikelen die pleiten om Clinton niet op seksistische grond te veroordelen, met artikelen getiteld 'Why Are We Still Talking About Hillary Clinton's Clothes?' en '3 Ways to Tell if Your Distaste For Hillary Clinton is Sexist'. Hierbij gaat het debat over de persoonlijke (kleding)keuzes van Clinton en de persoonlijke (stem-) voorkeuren van de kiezers.
Maar met het artikel 'When Ceilings Break for Women in Politics Walls Still Stand', dat niet direct over Clinton gaat, suggereert *Ms.* wel dat niet alles voor vrouwen opgelost is zodra sommige vrouwen hoge functies bereiken – ze hebben immers ook een netwerk van ondersteuning nodig om succesvol te zijn.[2] Helaas gaat het artikel niet in op het feit dat vrouwelijke politici soms ook zeer conservatief kunnen zijn en hun macht niet noodzakelijkerwijs gebruiken om andere vrouwen te steunen.
Bij *Bitch* zijn de artikelen iets kritischer tegenover Clinton, zoals 'Unpacking Hillary Rodham's Privilege Knapsack' en 'Can You be a Feminist and Not Support Hillary Clinton'.[3] Toch zijn de meeste artikelen over de presidentsverkiezingen gericht op de kandidaten, hun achtergrond, gedrag en visies.
Alleen een ouder artikel uit het voorjaar van 2015 stelt het systeem aan de kaak door erop te wijzen dat 5,8 miljoen mensen wegens een veroordeling geen recht hebben om te stemmen. Het artikel legt uit dat dit vooral Afro- en Latijns-Amerikanen treft, door het racistische rechtssysteem. Het is een van de weinige artikelen dat gaat over de systemen en structuren van de staat, waardoor sommige mensen achtergesteld worden en andere juist voorgetrokken.
Andere platforms, waarvan *Everyday Feminism* het prototype is, richten zich er met artikelen als '20+ Resources to Process After the Election of Donald Trump' en '5 Gaslighting Phrases Donald Trump Used That Reminded Me A Lot of My Abusive Ex' op hoe je als individu op emotioneel vlak om kan gaan met de presidentsverkiezingen. Opvallend over de hele linie is hoe er zo benadrukt wordt dat de verkiezingen om in-

dividuen draait – of het nu gaat om de achtergrond, het gedrag of de woordkeuze van politici, of de stem van de kiezer en wat ze daarmee wil zeggen. Geen van deze artikelen bevragen kritisch de systemen die seksistische en racistische mensen als Trump de macht geven over heel veel mensen die daar niet om gevraagd hebben.

In Nederland is er op kleinere schaal iets soortgelijks gaande. Zo was er afgelopen verkiezingen het platform 'Stem op een Vrouw', dat campagne voerde voor meer vrouwelijke representatie in de Tweede Kamer (ten tijde van de verkiezingen was dit veertig procent, daarna zesendertig procent). Tijdens de campagne werd de kiezer gewezen op een strategie om een vrouw te kiezen die verder onderaan de lijst stond en waarschijnlijk niet in de Tweede Kamer zou komen zonder een voorkeursstem. Tv-presentator en activist Sylvana Simons richtte zelfs een politieke partij op met als eerste doel om meer gekleurde en vrouwelijke representatie in de Tweede Kamer te bewerkstelligen.

Vileine had voor de verkiezingen een feministische stemwijzer in het leven geroepen door de eerste vrouw op de lijst van verschillende politieke partijen te interviewen. De nadruk lag op 'stem op een vrouw', maar deze vrouwen werden ook gevraagd naar hun politieke agenda en of hun zogenaamde feminisme wel steekhoudend was. (Zo propageerde de PvdA een boerkaverbod in de openbare ruimte.)

Hoe goedbedoeld ook, toch blijft het debat op deze manier hangen op volksvertegenwoordiging, terwijl je je kan afvragen of een parlement dat daadwerkelijk een goede representatie zou zijn van de maatschappij (als dat überhaupt mogelijk is) ongelijkheid tussen man en vrouw, zwart en wit oplost. Er blijven immers marginale groepen in de maatschappij, waarvan de problematiek nog steeds als randproblemen worden beschouwd door de meerderheid.

Het probleem met representatiefeminisme is dat vrouwen dezelfde machtsstructuren in stand houden die er in de huidige samenleving zijn, in plaats van deze structuren te doorbreken. Een bijkomstig effect is dat politiek verwordt tot de optelsom van individuele politici, in plaats van de politiek in het bredere perspectief te plaatsen van de staat en het kapitalisme.

WAAROM ANARCHAFEMINISME

Een logisch alternatief zou zijn dat deze feministische platforms zich gaan richten op anarchafeminisme, om met dit bredere perspectief naar politieke tendensen te kijken. Dat is overigens geen nieuwe ontwikkeling. Zoals de eerste strijders voor vrouwenrechten al inzagen, was het patriarchaat nauw met de staat verbonden en had dit systeem grote macht om vrouwen te onderdrukken.[4] Anarchist en strijdster voor de rechten van vrouwen Voltairine de Cleyre beargumenteert dan ook in haar essay *Anarchism and American Traditions* dat de staat zich zo min mogelijk met het individu moet bemoeien, en hoe de staat verbonden is met commercie en grote bedrijven.[5]

In de tweede feministische golf werd feminisme in één zucht genoemd met anarchisme. Zo beargumenteerde Carol Ehrlich in haar artikel *Socialism, Anarchism & Feminism* uit de jaren zeventig al dat feministen anarchisme praktiseerden door zichzelf te organiseren in non-hiërarchische groepen, die zichzelf onderwezen en actievoerden.[6]

Het grootste argument om feminisme

en anarchisme samen te laten gaan in het derde-golf-feminisme is volgens Chiara Bottici intersectionaliteit. Dit betekent dat je niet alleen kijkt naar de onderdrukking van vrouwen door mannen, maar ook andere aspecten in overweging neemt, zoals post-kolonialisme, racisme, sociale klasse, en seksuele geaardheid.[7] Alle genoemde feministische platforms streven naar deze vorm van intersectionaliteit, en er is dus al een bewustzijn in hedendaags feminisme om rekening te houden met andere vormen van onderdrukking dan alleen die tussen witte mannen en vrouwen. Maar hoewel Bottici hoopt dat dit bewustzijn ook zal leiden tot anarchafeminisme, is dit dus niet direct het geval op feministische platforms.

Oprichter van *Bitch Magazine* Andi Zeisler geeft in haar recent verschenen boek *We Were Feminists Once. From Riot Grrrrl to Covergirl®, the Buying and Selling of a Political Movement* aan dat de populariteit van het huidige feminisme heeft geleid tot individualisme en oppervlakkigheid. Door middel van reclame, televisie en Hollywood wordt feelgood feminisme aan vrouwen vermarkt. Hierbij worden persoonlijke keuzes en privileges tot feministische vraagstukken gemaakt, waardoor alles wat een vrouw doet empowering kan zijn. Zo noemde de Republikein Sarah Palin zichzelf als conservatieve politica feminist met als argument dat ze daar zelf voor koos. Daarmee wilde ze in de verkiezingen van 2008 stemmen van vrouwen vergaren (net als Clinton tijdens de afgelopen verkiezingen), zonder daar enige politieke consequenties aan te verbinden.[8]

Zeisler geeft aan dat hierdoor feminisme verwordt tot een oppervlakkig, individualistisch ‘leuk iets’, terwijl het natuurlijk een beweging zou moeten zijn die complexe kwesties aanpakt en soms gewoonweg moeilijk en vervelend is. (Ze gaat helaas niet zo ver dat ze haar eigen platform aan hetzelfde gedegen onderzoek toetst en verder kijkt naar hoe kapitalisme en de staat met elkaar verbonden zijn.)

Het is een gemiste kans voor hedendaagse feministische platforms om niet voor dat anarchafeministische perspectief te kiezen, want hoewel niemand de staat, het kapitalisme, corruptie, seksisme en racisme op het moment zo open en bloot vertegenwoordigt als president Trump, zouden feministen hem niet alleen moeten zien als de som van enorm grote privileges of zijn verbijsterende persoonlijke keuzes en gedrag, maar als de ultieme uitkomst van een systeem waar racisme en seksisme een inherent onderdeel van zijn. Zo zouden zowel de demonstranten van de Women’s March, als online feministische platforms niet alleen zijn presidentschap moeten aangrijpen om tegen hem te demonstreren, maar ook moeten protesteren tegen de racistische en seksistische staatsstructuren die zorgen dat hij aan de macht blijft.

(Met dank aan Liselore van der Zweth.)

NOTEN

(1) http://www.dictionary.com/browse/woke – (2) http://msmagazine.com/blog/2016/07/28/when-ceilings-break-for-women-in-politics-walls-still-stand/– (3) https://www.bitchmedia.org/post/in-maryland-a-felony-conviction-may-no-longer-be-a-barrier-to-the-ballot – (4) Wendy McElroy, *The Roots of Individualist Feminism in 19th-Century America*, 1982 – (5) Voltairine de Cleyre, *Anarchism and American Tradition*, 1932 – (6) Carol Ehrlich, *Socialism, Anarchism & Feminism*, 1977 – (7) Chiara Bottici, *Anarchism and Feminism: Toward a Happy Marriage*, 2014 – (8) Andi Zeisler, *We Were Feminists Once. From Riot Grrrl To Covergirl®, the Buying & Selling of a Political Movement*, 2016.

OLYMPE DE GOUGES (1748-1793)

Moeder van het feminisme

Thom Holterman

Een tekst als de Verklaring van de rechten van de mens *lijkt eenduidig, gelet op de titel. Maar al eeuwen weten we dat het tegendeel waar is. Zo is de vrouw eeuwenlang een ondergeschikt schepsel geweest en hebben niet-witten en vreemdelingen 'rechten' moeten ontberen. Allen waren (en, als het aan machthebbers ligt, zijn) nog steeds geen mens in de zin van de* Verklaring *maar: tweederangs wezen. Alleen de witte mens van het mannelijk geslacht werd tot lang in de twintigste eeuw in Verklaringen van bovenbedoelde soort, als mens erkend.*

Velen denken dat dit aan juristen of het recht ligt. Dat is niet zo. Het heeft te maken met macht en met wie uitmaakt hoe die macht wordt ingezet, tegen wie en voor wat. Dat vele juristen zich daarbij als handlangers van de macht laten gebruiken en dat macht zich in statelijk recht laat verpakken, is een andere zaak. In dezelfde mate is dat het geval met het zogeheten universele karakter van mensenrechten. Laat er het zogeheten 'cultureel relativisme' op los en het is gedaan met de universaliteit. En als dat niet helpt, zet dan gewoon macht in en beschrijf een situatie als buiten het geldend recht te vallen, zoals dat met het antiterrorismekamp van de Verenigde Staten, Guantánamo, is geschied.
Evenwel, ondanks alle inzet van macht, zowel in het heden als in het (verre) verleden, zal er verzet broeien. Ook zelfs onder het schrikbewind, zoals dat heerste in de periode van de Terreur tijdens de Franse revolutie (rond 1793), werden er 'rechten' opgeëist. In dat geval werkte het eisen als strijdmiddel. In die tijd is het de sterke Franse persoonlijkheid van een vrouw, te weten Olympe de Gouges (1748-1793), die de aandacht vraagt. Zij geldt als de moeder van de (Franse) feministen. 'Olympe de Gouges, de vrouw tegen de Terreur', heette het een paar jaar geleden in het Franse weekblad *Marianne* van 17-23 augustus 2013. Ik ontleen daar het volgende aan.

RECHTEN VAN DE VROUW EN DE BURGERES

De geschiedenis is tamelijk ondankbaar ten aanzien van een aantal van zijn 'grote mannen'(!), wat ook geldt voor Olympe de Gouges. Zij heeft bovendien nog een bijkomende onrechtvaardigheid moeten ondergaan: zij die in 1791 heeft aangedurfd de *Verklaring van de rechten van de vrouw en de burgeres* te publiceren, en daarmee als stichter van een feministische beweging gezien mag worden, is door de feministes zelf in het vergeetboek opgenomen. Waarom eigenlijk?
Het lijkt erop dat feministen zich hebben neergelegd bij wat *mannen* over haar geschreven hebben. Zij wordt door de een als een 'courtisane' aangewezen dan wel als een Parijse prostituee, door een ander, de historicus Jules Michelet, als een geesteszieke. Een arts die haar niet gekend kan hebben, want hij schrijft in 1904 over haar, noemt haar een hysteri-

ca die om aandacht vraagt. Het is pas in 1981 dat de Franse historicus Olivier Blanc deze ten onrechte weggezette persoonlijkheid goed gedocumenteerd uit de vergetelheid haalt onder de titel *Marie-Olympe de Gouges, une humaniste à la fin du XVIIIe siècle*. Olympe heeft het ongeluk om een persoonlijkheid te zijn geweest, boven elke norm verheven. In feite was zij haar tijd enkele eeuwen vooruit. Zij heeft de strijd aangebonden met betrekking tot zaken waarvoor ook heden nog aandacht moet worden gevraagd en strijd geleverd. Zo schrijft ze een theaterstuk in 1785 waarin de slavernij van zwarten wordt gehekeld en publiceert ze brochures tegen kolonialisme en racisme. Ze verwerpt het instituut huwelijk, in plaats waarvan zij het samenlevingscontract voorstelt. En dan schrijft ze ook de genoemde *Verklaring van de rechten van de vrouw en de burgeres*.

DE GUILLOTINE WACHT

De vrouw is vrij geboren en is gelijk aan de man en met dezelfde rechten begiftigd, proclameert zij. Als politiek activiste maakt en verspreidt zij politieke affiches, waarin ze zich te weer stelt tegen de Terreur en daarmee tegen Robespierre. Over hem laat zij op een affiche weten: 'Jij zegt dat je de enige aanstichter van de [Franse] Revolutie bent. Je zou het niet kunnen zijn en je bent het ook niet… Aan elke haar van je kleeft een misdrijf… Wat wil je? Wat heb je voor? Op wie wil je je eigenlijk wreken? Wiens bloed wil je drinken? Dat van het volk?'

Dan volgt een nieuw affiche op 20 juli 1793, waarin ze om een referendum vraagt, opdat de Fransen zich over de toekomstige regering kunnen uitspreken. Dit levert op dat ze ervan wordt verdacht de republikeinse zaak in gevaar te brengen – ook zo'n argument dat we tot in onze dagen gebruikt zien als zittende regeringen zich in het nauw gedreven voelen door een enkeling. Denk hierbij aan de Amerikaanse Chelsea Manning (die onlangs tot vijfendertig jaar celstraf is veroordeeld; zij kwam vervroegd vrij) of aan de Amerikaan Edward Snowden, de klokkenluider die nu wordt opgejaagd.

Op 2 november 1793 moet Olympe de Gouges voor het Revolutionair tribunaal van Parijs verschijnen. De aanklager roept haar ter verantwoording voor het delict 'aanslag op de soevereiniteit van het volk'. Een veroordeling tot de doodstraf volgt. De dag erop, tegen vijf uur in de middag, beklimt zij het schavot van de guillotine in Parijs. Zij roept uit: 'Kinderen van het vaderland, jullie zullen mijn dood wreken!' Weer is er een slachtoffer gemaakt door het gelijk van de macht, de Terreur.

In ons tijdperk is nog steeds het soort zaken aan de orde, waarmee Olympe de Gouges zich meer dan twee eeuwen geleden heeft beziggehouden, waarover ze heeft geschreven en gedebatteerd. Dit is tekenend voor de achterlijkheid die ons tot op deze dag omringt. Want betrof het niet een tijd, toen, waarover veelal laatdunkend wordt gezegd, dat het technologische prestatievermogen weinig tot niets voorstelde in vergelijking met het heden? En nu 'we' dan tot zoveel meer in staat zijn, is het dan niet nog achterlijker van 'ons', dat we de discussie van toen nog steeds moeten voeren?

DIY MEDIA: ZINES EN ANARCHAFEMINISME

Nina Nijsten

Geen sociale beweging zonder haar eigen media. Autonome media zijn nodig om zelf de inhoud (en de vorm) te kunnen controleren. Activistes/n leren vaardigheden die doorgaans gereserveerd worden voor professionele media-makersters, die de mogelijkheid bieden om ideeen uit te werken en publiek te maken. Ook feministes verspreiden hun ideeën, kondigen hun acties aan en communiceren op (semi)grote schaal via verschillende vormen van media. Er bestaan blogs zoals De Tweede Sekse*, uitgeverijen zoals Atalanta die zelf hun boeken uitbrengen, posters zoals die op* The Feminist Poster Project *te downloaden zijn, podcasts, twitter-accounts, tijdschriften… en zines.*

Zzzwat?! Zines (uitgesproken als 'ziens') zijn kleine magazines of boekjes die zelf geschreven, gekopieerd en verspreid worden, autonoom en DIY, door een collectief of door een individu met eventuele bijdragen van anderen. Het woord is afkomstig van 'fanzines', door fans of amateurs (dus geen professionele journalisten en zonder winstbejag) uitgegeven tijdschriftjes. Deze zines vinden hun oorsprong in onder andere dada, sciencefiction fanzines vanaf de jaren dertig, radicale undergroundkranten en punkfanzines vanaf de jaren zeventig, en feministische autonome media.

De gelijkenissen van zines uit de jaren negentig tot nu met feministische publicaties uit de jaren zeventig zijn erg opvallend. Dit viel me voor het eerst op toen ik het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis in Brussel bezocht om er de krantjes en tijdschriftjes van de Belgische afdelingen van Dolle Mina en andere Femsoc-groepen te gaan bekijken. Ik ben trouwens niet de enige die deze vergelijking maakt. Ook Alison Piepmeier die onderzoek naar feministische zines deed, vergeleek deze met nieuwsbrieven en andere publicaties uit de tweede (en zelfs eerste) golf en Anna Feigenbaum bestudeerde de gelijkenissen tussen de nieuwsbrieven die in het Britse vrouwenprotestkamp in Greenham Common werden gemaakt in de jaren tachtig en hedendaagse zines.

Allerlei onderwerpen kunnen aan bod komen in zines: van interviews met lokale bands tot reisverhalen in stripvorm. Maar ook getuigenissen over hoe het is om als working-classmeid op te groeien, patronen voor feministisch borduurwerk of kritische analyses van films. Door de aanwezigheid van persoonlijke verhalen doen zines soms denken aan brieven en dagboeken. Maar deze persoonlijke verhalen zijn uiteraard ook vaak politiek! Vrouwen en jonge meiden kunnen er hun ervaringen met seksueel geweld of eetstoornissen in kwijt, schrijven zonder censuur over menstruatie of abortus en kunnen hun woede uiten over dagelijks seksisme, homofobie, transfobie of racisme. Omdat zines in beperkte (sympathiserende) kringen circuleren en het lezerspubliek dus gedeeltelijk gecontroleerd kan worden, en omdat er onder pseudoniemen geschreven kan worden, voelen zinemaak-sters (ook 'zinesters' genoemd) zich op hun gemak om te schrijven over deze onderwerpen.

Feministische zines zijn enorm gegroeid als subcultureel fenomeen binnen de riotgrrrlbeweging begin jaren negentig. Tegenwoordig is er ondanks – of misschien wel dankzij – de digitale boom, opnieuw (of nog steeds) interesse in dit medium bij (anarcha)feministes. In New York bestaat er een heus feministisch zinefestival, in Berlijn wordt er meermaals per jaar een queer zinefestival georganiseerd en in Londen domineren feministische publicaties soortgelijke evenementen. Ook op andere feministische festivals of activiteiten vind je regelmatig een stand vol zines of een zineworkshop op het programma. Deze publicaties vinden ook hun weg op anarchistische activiteiten zoals boekenbeurzen of anarchafeministische festivals zoals The F-word (thefword.nl) in Amsterdam.
Wat zines interessant maakt voor zowel feministes als anarchistes, zijn 1) het feit dat iedereen ze makkelijk en goedkoop zelf kan maken zonder enige controle of

censuur van buitenaf en 2) het ondersteunende stimulerende netwerk of gemeenschapsgevoel dat ontstaat wanneer je zines begint te maken, ruilen en lezen. Ik zal hier wat dieper op ingaan.

De creatieve vrijheid en toegankelijkheid om zines te maken is typisch voor dit medium. Je hebt er geen computerkennis of internettoegang voor nodig en ook geen opleiding journalistiek. Met papier, pen en toegang tot een kopieermachine kom je al ver. Alles is mogelijk qua inhoud en vorm, wat de drempel laag maakt. In workshops wordt gedeeld hoe je eenvoudig zelf kan beginnen met schrijven en publiceren en er bestaan ook veel eenvoudige handleidingen. En dat brengt ons bij de 'zine community'.

Dit ondersteunende zine-netwerk is uniek aan dit medium. Zinesters moedigen hun lezer-essen/s aan om zelf te beginnen met schrijven, ruilen zines en brieven, delen persoonlijke ervaringen en bieden steun aan elkaar (een soort *consciousness raising group* of praatgroep op papier!). De nadruk ligt op participatie. Het onderscheid tussen lezer-es en auteur wordt zo klein mogelijk gehouden doordat iedereen kan meedoen.

Vaak worden zines vergeleken met blogs. Die kan je uiteraard ook snel en makkelijk zelf schrijven, maar met zines heb je: 1) geen trolls of hatelijke commentaren wat helpt om persoonlijke getuigenissen te publiceren, 2) meer vrijheid in vormgeving, 3) geen last van internetcensuur, 4) het tastbare en handgemaakte van papieren zines – soms versierd met stempels, stickers of glitter – maakt hen extra bijzonder, en 5) dat gemeenschapsgevoel dat ik eerder al aanhaalde. (Ooit al van een bloggersgemeenschap gehoord? Ik niet…) Toch maken zinesters vaak ook blogs of zijn ze actief op sociale media, maar die hebben een andere functie voor hen en dienen bijvoorbeeld als platform om hun zines te promoten of te verkopen/ruilen of als medium om minder persoonlijke teksten te delen. Er bestaan ook zine-gerelateerde facebookgroepen en zelfs een sociaal medium speciaal voor zines ('WeMakeZines') en online bibliotheken die zines van vroeger en nu digitaliseren, archiveren en ze bij een nieuw publiek introduceren zoals the Queer Zine Archive Project. Het een hoeft duidelijk geen concurrentie voor het ander te zijn.

Het maken van zines is vast niet voor iedere (anarcha)feministe weggelegd. Iedereen kiest een eigen medium of actiemiddel. Maar zelf vind ik die papieren boekjes wel enorm waardevol en eigenlijk zelfs het feministisch en anarchistisch medium bij uitstek. Toegankelijk voor iedereen, autonoom, geen auteur-lezer/es hiërarchie, creatieve en inhoudelijke vrijheid, delen van persoonlijke-politieke verhalen, zelforganisatie en zusterschap: het zit er allemaal in!

MEESCHRIJVEN?

In België organiseren we regelmatig een (feministisch geïnspireerd) 24-uur-zine-weekend waarin iedereen een zine probeert te maken in 24 uur. Kom gerust meedoen of organiseer zelf een zine-maak-bijeenkomst! Aankondigingen en recensies/tips voor feministische zines vind je op mijn blog: http://echopublishing.wordpress.com

In Nederland heb je het Zsa Zsa Zine collectief in Amsterdam, de feministische studentengroep uit Groningen die af en toe bijeenkomsten organiseert om zines te maken en de facebookgroep queer/feminist zines amsterdam/utrecht.

DE DIVA EN HET GOUDEN MEISJE

Over Emma Goldman en Clara Meijer-Wichmann

Rudolf de Jong

De diva, dat was Emma Goldman. Het gouden meisje, dat was Clara Meijer-Wichmann. Het korte leven van het gouden meisje (1885-1922) paste geheel in het lange leven van de diva (1869-1940).
Twee vrouwen, twee anarchisten, twee feministen, twee antimilitaristen in vredes- en in oorlogstijd, twee begaafde sprekers en publicisten, twee vechters 'tegen de bestaande opvattingen over misdaad en straf' (naam van het Comité van Actie waarvan Clara de ziel was), twee totaal verschillende levens en twee verschillende vormen van strijd. Nummer 70 van de AS *was aan Clara gewijd.*
Voor het anarchisme geldt: rijkdom is verscheidenheid. Ik wil de verscheidenheid tussen Emma en Clara die met hun persoonlijkheid en engagement het anarchisme en de beweging van hun tijd zo verrijkt hebben, hier nagaan. 'Schroom' is een woord dat je vaak hoort als het over Clara gaat. Bij Emma is 'flamboyant' op zijn plaats, wel doet het woord diva haar tekort, zij was voor alles kameraad.

AFKOMST EN ONTWIKKELING

Door haar afkomst – zij was in Hamburg geboren maar groeide op in Utrecht waar haar vader hoogleraar was – was Clara doordrenkt met wat men toen noemde Bildung, algemene culturele vorming. Als jong meisje had zij al de Duitse en Europese 'hogere' cultuur in zich opgenomen, literatuur, muziek, kunst, toneel, filosofie. Ze kon studeren, wat voor een meisje in die dagen wel niet uitzonderlijk maar toch heel bijzonder was. Ze koos voor rechten en filosofie. Rebels was zij nooit. Revolutionair werd zij door haar eigen geestelijke ontwikkeling en studie.
Emma, geboren in Litouwen, dat toen deel uitmaakte van Rusland, kwam uit een joods gezin met een tirannieke, maatschappelijk mislukte vader die schoolbezoek voor een meisje niet zo belangrijk vond en in de opvoeding weleens de zweep hanteerde. Als zeventienjarig meisje emigreerde zij naar Amerika. Een halfzuster was haar voorgegaan, de rest van het gezin volgde.
Haar universiteit was het leven zelf en daarin de anarchistische beweging en daarin de mensen – veelal minnaars – die haar kennis en cultuur bijbrachten. De eerste les betrof het onrecht, de 'martelaren van Chicago' aangedaan. Acht onschuldig veroordeelde anarchisten, waarvan vijf ter dood in 1887. Van rebel werd ze revolutionair.
Niet onschuldig was de mislukte aanslag van haar kameraad en geliefde Alexander Berkman in 1892 op de kapitalist Frick, die op de vrouwen en kinderen van stakers liet schieten. Berkman betaalde ervoor met veertien jaar gevangenisstraf. Emma, zwaar medeplichtig, ging vrijuit. Het smeedde een unieke band tussen hen voor het leven. De gevangenis zou zij overigens zelf tweemaal leren kennen door haar eigen – niet gewelddadige – activiteiten.

In de gevangenis kwam zij op voor haar lotgenoten, waaronder veel zwarte vrouwen, driemaal gediscrimineerd, als vrouw, als zwart en als arm. Emma bewonderde hun levenskracht en moed, die vaak sterker was dan bij witte vrouwen. Overigens is het opmerkelijk dat de rassenhaat tegen zwarten, die in die tijd heel sterk was, in haar leven en in de hele libertaire beweging nauwelijks ter sprake komt. Misschien juist omdat de beweging zelf er een van gediscrimineerde etnische minderheden was? Haar ervaring van de gevangenis bevestigde de anarchistische opvatting dat misdaad en straf in de eerste plaats maatschappelijke verschijnselen waren.
Clara is nooit persoonlijk met het strafrecht in aanraking gekomen. Wel indirect. Ze werkte op het Centraal Bureau voor de Statistiek en hield zich daar met de criminologische gegevens bezig. Haar opvattingen over 'misdaad, straf en maatschappij' vind je terug in de bundel met deze titel. Evenals Emma wijst zij op de samenhang van deze drie onderwerpen. Zij graaft echter dieper. Beziet het vanuit haar mens- en maatschappijopvatting, die gestoeld is op grondige juridisch-historische en moreel-filosofische studie. Zij hoopte op een nieuwe tijd waarin men 'al meer met het strafbeginsel breken zal'.

VRIJE VROUWEN

Een vrije vrouw was Emma van nature. De patriarchale familieverhoudingen waarin ze opgroeide en een al direct mislukt huwelijk om aan die verhoudingen te ontsnappen, voedde het vrijheidsverlangen. Als bij iemand het persoonlijke en het feminisme samenvallen dan is het bij Emma Goldman. In haar autobiografie van bijna duizend pagina's, *Living My Life*, geeft zij er volledig rekenschap van. In de zeventiger jaren was het een must in feministische kringen. Ik leende in die tijd mijn exemplaar eens uit aan een vriendin. Zij ging ermee naar een vrouwenkamp en kreeg het enigszins stukgelezen terug.
Seks was essentieel in Emma's leven. Haar liefdesleven mag onstuimig genoemd worden. Zij had relaties met een groot aantal mannen, ouder zowel als jonger dan zij zelf. Altijd was het meer dan seks alleen. Steeds waren het persoonlijkheden, veelal uit de beweging. Op één na – Johann Most, haar eerste grote liefde – spraken zij allemaal later met grote genegenheid en waardering over Emma.

SEKS

Voor vrouwen die hun partner (soms tijdelijk) aan haar kwijtraakten toonde zij niet veel begrip. De vrije liefde had weinig op met gevoelens van jaloezie. Toch ondervond zij deze gevoelens zelf nadat zij de man tegenkwam die een hoofdrol speelde in de belangrijkste periode van haar leven, Ben Reitman.
De anarchistische beweging in de Verenigde Staten was goeddeels een zaak van immigranten die zich groepeerden rond periodieken in hun moedertaal, Duits, Jiddisch, Italiaans, Spaans, Russisch, die vaak indrukwekkend lang hebben bestaan. Ook Emma's partners kwamen hier goeddeels uit voort. Reitman was anders, een echte Yankee. Geboren en getogen in de onderkant van de Amerikaanse samenleving met zijn sloppen, ellende en criminaliteit, had hij zich uit de goot opgewerkt tot arts zonder zijn afkomst te vergeten. Hij was een goed organisator, onder andere van werklozen en hobo's, mannen die een zwervend bestaan leidden, illegaal meereizend op treinen.

Behalve gepassioneerd minnaar was Reitman de manager van Emma's vele lezingentournees die haar – met onderwerpen als geboortecontrole en vrijheid van spreken – tot een 'bekende' en zeer omstreden en bestreden 'Amerikaan' maakte. Van het bestrijden werd Reitman eens het zwaar mishandelde slachtoffer.

Zijn opvattingen over de vrije liefde stelden die van Emma zwaar op de proef (om het zachtjes te zeggen). Hij was een absolute en openlijke womanizer en dat van meet af aan. Misschien juist vanwege hun hartstochtelijke passie was Ben voor Emma 'hemel en hel'. Ik vermoed dat veel feministische lezeressen van haar autobiografie, zonder in de uitersten van hemel en hel te vervallen, in deze liefdesrelatie iets van zichzelf herkend hebben. Ook Reitman zou later getuigen dat Emma 'het grootste was' van wat hem in zijn leven was overkomen.

Bij Clara geen hemel en hel. Zij leidde een evenwichtig en kalm bestaan. (Haar broer de kunstenaar en bohemien Erich, nam trouwens het antiburgerlijke en onstuimige wel voor zijn rekening.) Van Clara is slechts één grote liefde bekend. Het vrije huwelijk met de jongere dienstweigeraar Jo Meijer. Zij trouwden voor de wet toen Clara in verwachting was. Hij zou na haar dood haar geestelijke nalatenschap – die voor een belangrijk deel uit aantekeningen voor haar lezingen bestond – redden en publiceren.

FEMINISME

Hoezeer hun levensstijlen ook uiteenliepen en hun beleving van het vrouw-zijn verschilden, het feminisme van Clara en Emma vertoont grote verwantschap. Clara past het in in een historisch-maatschappelijk kader en in de culturele ontwikkeling. Haar feminisme dateert uit de eerste periode van haar publieke optreden. De bundel *Vrouw en maatschappij* uit 1930 bevat haar feministische geschriften van 1913 tot 1917. Het eerste jaar stond in het teken van de vrouw, onder andere met de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' waaraan zij meewerkte en een boek over hetzelfde onderwerp met een uitvoerige bijdrage van haar.

Bij Emma staat de realiteit van alle dag centraal, je vindt haar feminisme terug in de autobiografie en in haar brieven. Geboorteregeling was een centraal thema in haar propaganda. In haar werk als verpleegster en vroedvrouw had zij er direct mee te maken gehad. Bekend werd haar uitspraak 'Vrouwen zouden hun mond meer open moeten doen en hun schoot meer gesloten moeten houden'. Clara zou het anders geformuleerd hebben maar had het zeker kunnen onderschrijven.

Met het 'doorbreken van het glazen plafond' zouden zij weinig op hebben gehad. Wel met het opblazen van dit plafond. Beiden stonden kritisch tegenover een traditioneel feminisme dat de man uitsluitend als onderdrukker zag en warmliep voor vrouwenkiesrecht als dé weg naar emancipatie. Clara trad in 1911 uit de Bond voor Vrouwenkiesrecht, waarin zij actief was geweest.

De idee van 'het kleíne verschil' (de uitdrukking bestond toen nog niet vermoed ik) was vreemd aan hen beiden. Vrouw zijn is mens zijn, evenwaardig maar anders dan man zijn. 'Het bewuster worden der vrouwen, het stellen van háár aard als factor in de samenleving' betoogde Clara in een rede in 1917, *De vrouw en de vredesbeweging*.

Typisch is een opmerking van Clara in een passage uit 1913, waarin zij zich

keert tegen de wet die de man tot gezinshoofd verklaart: ‘Het meest onnatuurlijke hiervan – de kinderen in de vaderlijke macht in plaats van in de moederlijke zorg…’ (nu zouden wij zeggen: ouderlijke zorg). Ook lezen we over de moeders als ‘de eigenlijke opvoedsters, de eigenlijk begrijpenden voor haar kinderen’.
Wat het huishouden betreft, Clara kwam uit een milieu waar dat door anderen gedaan werd. Emma niet maar ze deed het – vooral koken – met veel plezier. In haar laatste wat sombere brief aan Berkman staat dat zij nog ‘verlichting vindt in het werk in huis en in koken’. Haar woningen waren altijd open huis voor iedereen. Het woord moederlijk valt in verhalen over haar.
Werkelijk geëmancipeerde mannen kwam men in de arbeidersbeweging weinig tegen. Clara had minder direct

contact met medestrijders, Emma veel meer en in het oordeel over haar kameraden is zij niet mals. Max Nettlau die, ironisch bedoeld, haar had geschreven dat Spaanse vrouwen in hun diepste wezen naar talrijke kinderzegen verlangden, kreeg de wind van voren: '… net als de rest van je seksgenoten weet je werkelijk niets over vrouwen.' Dat geldt evenzo voor anarchisten. Haar ervaringen met de Amerikaanse kameraden afkomstig uit Latijnse landen, die zij ook in hun huiselijke omgeving leerde kennen, hadden haar geleerd dat dezen 'nog steeds hun vrouwen of hun dochters als minderwaardigen behandelden en louter als broedmachines beschouwden'. Die in de Duitse beweging waren niet beter. Alleen de Scandinaviërs en de Angelsaksen vormden een uitzondering.

ANARCHISME

Het woord anarchofeminisme bestond nog niet. Het past bij Emma en Clara, al acht ik feministisch anarchisme juister.
Bij Emma was het anarchisme liefde op het eerste gezicht. Op 15 augustus 1889 ging zij, met haar naaimachine als werktuig voor haar levensonderhoud, naar New York, bezocht Sach's Café, waar al wat links was bijeenkwam en men direct onderdak voor haar organiseerde. Daar ontmoette ze Alexander Berkman en hoorde ze dezelfde avond de anarchist Johann Most spreken.
In dit milieu van vrijheidslievende en socialistische immigranten voelde zij zich voor het eerst vrij en bevrijd. En zij vond er het anarchisme kant en klaar. Ook met het nadeel van de vanzelfsprekendheid ervan. Het was goeddeels Kropotkins communistisch anarchisme. Toch zou ik het eerder een 'anarchisme-zonder-bijvoeglijk-naamwoord' willen noemen, waarin plaats is voor allerlei richtingen. Inhoudelijk zou haar anarchisme weinig veranderen.
Clara's anarchisme ontstond 'langs lijnen van geleidelijkheid'. De ontwikkeling van haar eigen denken bracht haar tot het anarchisme. Het feminisme dat in de eerste periode van haar leven op de voorgrond stond, schoof hierbij wat naar achteren. De filosofe Clara had de dialectiek van Hegel en Marx – en de anti-Hegeliaan Schopenhauer – bestudeerd en verwerkt zonder ooit Hegeliaan of Marxist te worden. (In *Emma's Living My Life* kom je deze namen niet tegen.)
Blijvend in Carla's denken was de idee van alles stroomt, alles verandert en moet vanuit de historische en maatschappelijke context onderzocht worden. Zij maakte zich sterk voor het syndicalisme, toch zie ik ook haar als anarchist zonder bijvoeglijk naamwoord.
Het wapen van beiden was het woord, gesproken en geschreven. Bij Emma populariserend zonder oppervlakkig te zijn. Haar tijdschrift *Mother Earth* is zeer gevarieerd. De moderne literatuur, waar zij ook lezingen over hield, ging haar ter harte. Bij Carla denk je eerder aan cursussen, haar belangrijkste geschriften kwamen hieruit voort. 'Verdieping' is een kernwoord bij en voor haar. Overigens was zij op de vele terreinen die zij betrad ook organisatorisch en als redacteur actief. Emma kan je karakteriseren als actie op zichzelf.

Een belangrijk en mijns inziens actueel punt is het volgende. Beiden streefden naar bewustwording maar bij Emma stond daarbij de uitstraling der idealen vanuit de anarchistische beweging centraal al had zij daar buiten een brede culturele vriendenkring. Clara kijkt naar het geheel van de samenleving en richt

zich daarop. Zij is blij met elke werkelijke verbetering zonder daarbij het ideaal uit het oog te verliezen: 'al zullen wij ons verheugen over iedere – mits werkelijke – verbetering, (…) ons streven gaat verder: wij komen radicale omzetting vragen, geen gedeeltelijke verbeteringen'. Clara en Emma bezaten nog het vooruitgangsgeloof, in de toekomst zal het beter worden. Carla paste het in in een langere ontwikkeling van de samenleving. Emma verwachtte het op de kortere termijn door revolutionaire krachten. Het interbellum bracht haar desillusies.

WERELDOORLOG (1914 – 1918) EN REVOLUTIE (1917 – 1921)

Clara 'noch' Emma waren bevangen door de 'oorlogsroes' en begroetten beiden de Russische revoluties van februari en oktober 1917, maar ze beleefden de gebeurtenissen totaal anders.
Tijdens de oorlog verdiepte Clara zich in de vraag waardoor het zo ver gekomen was. Actief in de antimilitaristische beweging werd Clara vooral na 1918. Emma wierp zich direct vol in de strijd tegen de invoering van de dienstplicht in Amerika. Zij moest het met gevangenisstraf bekopen toen het land in 1917 deelnam aan de oorlog. Het was de 'red scare', met vervolging van alles wat links was. Zij en Berkman werden in 1919 gedeporteerd naar Rusland.
Niet Rusland maar het regime van Lenin en diens partij werd een diepe illusie. Zij ontdekten een nieuwe klassenmaatschappij en staatsterreur met een ouderwetse repressie van iedereen die 'neen' zei tegen de ontaarding van de revolutie in de dictatuur van de partij. Zij kozen eind 1921 voor een nieuwe ballingschap. Helaas stoten hun geschriften en verhalen over hun Russische ervaringen op 'het niet willen luisteren' van de grote meerderheid van linkse bewonderaars van die dictatuur.
Emma die zichzelf altijd als louter internationalist had beschouwd, ontdekte nu hoezeer zij ook een product was van de Amerikaanse omgeving, waarin ze haar strijd gevoerd had en geestelijk gegroeid was. En dat dit samengaat met internationalisme, iets wat Clara altijd beseft had. Ondanks een trieste ballingschap bleef Emma in een steeds onvrijer wordend Europa de onversaagde militante.
De Russische ontwikkelingen brachten Clara tot haar beschouwingen over doel en middelen. In de middelen moet het doel herkenbaar zijn. Het voerde tot een belangrijke discussie met Henriette Roland Holst, die later het standpunt van Clara dicht zou naderen. Clara bepleitte geweld-overstijgende strijdmiddelen, hoewel nooit dogmatisch. Het heeft het Nederlandse anarchisme sterk beïnvloed en leidde tot heftige discussies over het geweld tijdens de Spaanse burgeroorlog.

MOEDERSCHAP EN DOOD

Geen van beiden heeft het moederschap gekend. Clara stierf enkele uren na de dood van haar dochtertje. Emma heeft haar moederlijke gevoelens gesublimeerd in de beweging, haar minnaars en de verworpenen (zoals medegevangenen die zij tegenkwam). Wel heeft zij een geboorte meegemaakt. Die van de Spaanse revolutie in 1936, waarvoor zij zich volledig inzette. Over de ondergang ervan zei zij: 'Het is alsof je je hele leven naar een kind verlangd hebt. Maar dan, als je de hoop al bijna hebt opgegeven, komt het toch. En dan sterft het.' Het behoort tot het indrukwekkendste van hetgeen ik over de Spaanse revolutie gelezen heb.

DE ONHOUDBAARHEID VAN PROSTITUTIE

Arie Hazekamp

De legalisering in ons land in 1999 trachtte de prostitutie uit het verdomhoekje te halen. De prostituee leek te zijn geëmancipeerd als werknemer waarvoor premies en belasting werd betaald. De kwalijke figuur van de pooier zou het nakijken hebben terwijl de hoerenloper kon rekenen op een vertrouwde seksuele dienstverlening. Kortom, dit verhaal kende slechts winnaars. Dit is echter schone schijn, meent de Zweedse onderzoekster en journalist Kajsa Ekis Ekman. De wereld van de prostitutie is als voorheen keihard en mensonterend.

Prostitutie betreft seks tussen twee mensen waarvan de een het wil (mannen) en de andere niet (in overgrote meerderheid vrouwen). Omdat het verlangen niet wederzijds is, wordt er voor betaald. Prostitutie is daarom een vijand van seksuele bevrijding, van lust en van de vrije wil om zelf keuzes te maken. De harde realiteit is dat het heel veel leed aanricht. De cijfers zijn beschikbaar: 71 procent van de vrouwen in de prostitutie heeft te maken met fysiek geweld, 63 procent is verkracht terwijl ze als prostituee werkzaam was, 89 procent wil de prostitutie verlaten en zou dat doen indien ze daartoe een mogelijkheid zag, 68 procent vertoont kenmerken van een posttraumatisch stresssyndroom. Vrouwen in de prostitutie hebben een overlijdenskans die veertig maal hoger is dan gemiddeld en vrouwen in de prostitutie lopen zestien maal eerder kans te worden vermoord.

In de prostitutie gaat het om heel veel geld. In Duitsland alleen al zijn dagelijks vierhonderdduizend prostituees actief en 1,2 miljoen mannelijke kopers. Er gaat jaarlijks zes miljard euro in om. De Internationale Arbeids Organisatie becijferde dat er zo'n kleine dertig miljard dollar gemoeid is met de vrouwenhandel die er aan gekoppeld is. Daar zouden tussen de twee en vier miljoen slachtoffers bij betrokken zijn, 98 procent daarvan betreft vrouwen.

Kajsa Ekis Ekman is een Zweedse journalist (en redactielid van het anarchistische tijdschrift *Brand*) die nu tien jaar onderzoek naar prostitutie doet. Het onderwerp raakte haar persoonlijk nadat ze een Russische prostituee als huisgenoot had in Barcelona. Deze vrouw kwam een jaar nadien om het leven. Ze beet zich vast in de materie, raakte er diep gefrustreerd van en schreef in 2010 een boek over prostitutie (*Varat och varan*) dat in 2013 onder meer in een Engelse vertaling verscheen. Daarin neemt ze onomwonden stelling tegen prostitutie door de mythes over dit fenomeen door te prikken om daarmee de rechtvaardiging ervoor weg te nemen. Ze toont aan hoe vals, absurd en beschadigend de argumenten van de pleitbezorgers van prostitutie zijn. In honderd jaar prostitutie is er namelijk in wezen niets veranderd. Armoede, geweld en vrouwenhandel liggen er nog immer aan ten grondslag. In 2012 was ze te gast op de Pinksterlanddagen in Appelscha om over dit onderwerp te praten.

SEKSWERKERS

De belangrijkste valkuil in de discussie wordt gevormd door de prostituees te

bestempelen als sekswerkers. De term raakte in zwang rond de eeuwwisseling. Deze nieuwe kijk op prostitutie bestempelde het als arbeid en als een recht om als zodanig werkzaam te zijn. De sekswerker is een onafhankelijk persoon, een sterke vrouw, en beslist geen slachtoffer. Ze is aantrekkelijk, slim, een zakenvrouw, ze weet wat ze doet en pikt niks van niemand. Het gaat om een zakelijke transactie, commerciële seks. Het is een moderne variant van de happy hooker. Ze verdient veel geld en krijgt geweldige seks. Wat een schitterende carrièrekeuze voor jonge vrouwen! Ze is de ultieme feminist. Sommigen ontwaren zelfs een revolutionair potentieel omdat vrouwen de kans krijgen zich op te werken uit armoede of hun slechtbetaalde, saaie banen kunnen opgeven. Maar wat prostitutie nu feitelijk betekent en wat de vrouwen precies doen, wordt zelden verteld. Tegenstanders worden in de hoek van autoritaire onderdrukkers gedrukt.

De sekswerkersbeweging kreeg de wind vooral in de zeilen na de HIV/AIDS-epidemie in de jaren tachtig. De autoriteiten die de verspreiding ervan tegen wilden houden via de prostitutie kwamen terecht bij organisaties als het Network of Seks Work Projects (actief in veertig landen) die prostituees leerden condooms te gebruiken. Ze promoten echter ook het normaliseren van de prostitutie als vorm van geaccepteerd werk. Leedreductie in plaats van prostituees te helpen uit het vak te raken.
Ekman toont aan dat deze conceptie een neoliberale is, eentje waarin voor slachtoffers geen plaats is. De focus ligt op *safe sex* en een correcte betaling. Als prostitutie gelegaliseerd is, zullen de negatieve kenmerken verdwijnen, zo menen de voorstanders. De autoriteiten controleren het werkveld en de prostituees kunnen vakbonden oprichten, die voor betere arbeidsvoorwaarden opkomen. Sommige feministen en socialisten hadden hier wel oren naar.

BEELDVORMING

De sekswerker bestaat echter niet of nauwelijks, het is het resultaat van beeldvorming gecreëerd door niet-prostituees: academici en onderzoekers, journalisten, en hulpverleners die zich als woordvoerders opwerpen. Zij plaatsen prostitutie in het kader van een baan, de seksuele bevrijding, een mensenrecht of een soort van feministische revolte. Op deze wijze wordt prostitutie voor diverse doelgroepen moreel acceptabel. De constructie van de sekswerker dient de seksindustrie om meer en beter maatschappelijk geaccepteerd te worden. Het gaat om het veranderen van het imago van prostitutie, niet om het opvoeden van mannen dat ze de vrouwen in de prostitutie met respect dienen te behandelen.

Een van de mooiste voorbeelden die Ekman aanhaalt is het recht van prostituees om zich te organiseren in vakbonden. Het emancipatorische idee is verleidelijk maar de praktijk werkt versluierend. De bestaande bonden zijn piepklein, worden soms geleid door niet-prostituees en verrichten geen vakbondswerk in de zin dat er eisen worden gesteld. De Rode Draad in Nederland was er een mooi voorbeeld van. Opgezet door een instelling en aanvankelijk gesubsidieerd door de staat slaagde de opvolger van deze organisatie Truss (lid van het FNV) er slechts in honderd leden te werven waar de doelgroep werd geschat op zo'n vijfentwin-

tigduizend prostituees.
Het idee van een vakbond voor prostituees is belachelijk. Met hoeveel mannen per dag moeten vrouwen het doen: vijf of tien? Tegen welke prijs? Hoe worden arbeidsvoorwaarden nageleefd in verband met de talrijke geweldsuitingen? Vakbonden geven prostitutie een valse legitimiteit en ze leiden af van de diepere vragen rond prostitutie en waarom het in onze samenleving bestaat.

HARDE REALITEIT

De meerderheid van de prostituees wordt gedwongen dit werk te verrichten. Arme vrouwen belanden in de vrouwenhandel om in bordelen elders te wereld verkocht te worden. De handel is in handen van pooiers en de georganiseerde misdaad. Zweeds onderzoek in de jaren zeventig onder prostituees leverde de gegevens voor geweld, uitbuiting en sociale ongelijkheid. De vrouwen bleken slachtoffers van armoede, drugsverslaving, gewelddadige ouders, emotionele verwaarlozing op jonge leeftijd en soms van seksueel misbruik. Het levert hen een gespleten persoonlijkheid op.
Alleen het sterftecijfer en het misbruik van prostituees zouden al voldoende reden moeten zijn om prostitutie niet als arbeid te beschouwen. In welke beroepsgroep zouden bovengenoemde cijfers acceptabel zijn? Gevaarlijk werk is doorgaans omgeven met veiligheidsmaatregelen, maar dat geldt niet voor de prostituee. Zij staat letterlijk in haar ondergoed.

De ervaring leert dat de legalisering geen einde heeft gemaakt aan gedwongen prostitutie. De meeste prostituees zitten er overigens niet op te wachten hun anonimiteit op te geven. Zij beschouwen het als een tijdelijke bron van inkomsten. De Scandinavische landen volgden een andere koers. In Zweden is prostitutiebezoek enorm gedaald na 1998 toen het hoerenlopen (de sekskopers) strafbaar werd gesteld, zo bleek uit de evaluatie in 2010. In plaats van een op de acht is er nu een op de dertien mannen nog bereid seks te kopen en het risico te lopen strafrechtelijk vervolgd te worden.

Prostitutie is onhoudbaar. De strijd tegen prostitutie is naast een pleidooi voor vrije seksualiteit (keuzevrijheid) uiteindelijk een strijd voor menselijke verhoudingen!

BRON
Kajsa Ekis Ekman, *Being and Being Bought: Prostitution, Surrogacy and the Split Self*, Melbourne 2013.

FEMINISTISCH FESTIVAL: THE F-WORD
Onlangs vond in Amsterdam bij pandencomplex de Binnenpret The F-Word plaats, een jaarlijks terugkerend driedaags feministisch festival. Net als een aantal weken daarvoor, tijdens de Anarchistische Boekenmarkt, stonden we op de binnenplaats met een aantal boek-, brochure-, button-(etc.)verkopers. In de ruimtes rond de binnenplaats speelde zich het eigenlijke programma af: lezingen, discussies, films over hedendaags feminisme, de voertaal was Engels. Het doel van het festival is feminisme te benaderen ‘vanuit een breed, intersectioneel perspectief’, in een sfeer waarin iedereen zich welkom voelt, ongeacht gender, ras, leeftijd, gezondheid, seksuele geaardheid, etc. De workshops en discussies gingen over gelijkheid, antiseksisme, queer- en genderpolitiek. Feminisme is terug en volop in ontwikkeling! www.thefword.nl (RW)

WIT PRIVILEGE IN NEDERLANDS ANARCHISME

Mirna Wabi-Sabi

Ik ben Braziliaanse, ik zie mezelf als iemand met veel privileges en ik probeer altijd zorgvuldig, kritisch en bewust met deze privileges om te gaan. Het is vaak lastig te ontdekken of er sprake is van discriminatie wanneer je verschillend behandeld wordt, want je kunt paspoorten of huidskleur niet zomaar omwisselen. Soms zien we de micro-agressie en -onderdrukking niet doordat we niet beter weten. Dat leidt tot een hoop ellende.
Tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha van 2017 gaf de University of Color (UoC) een workshop over wit privilege en 'post'-koloniale identiteit. Het praten ging moeizaam, vooral door een aantal reacties uit de zaal. Reacties die een illustratie vormden van de terugkerende problemen in deze kringen die we nu juist in deze workshop wilden behandelen. Hieronder een poging om het uit te leggen.

– Het is voor mensen van kleur geen filosofische discussie, het gaat over de pijn die we hier en nu voelen en de strijd die we dagelijks voeren. Als je denkt dat je racisme beter begrijpt dan mensen van kleur dan is dat een uiting van wit privilege, wit machtsvertoon, en een koloniale houding.
– Als je een witte man bent en je luistert niet naar vrouwen van kleur over onderwerpen als racisme of sexisme, wees dan niet verbaasd als die vrouwen ervoor kiezen niet naar je te luisteren.
– Wanneer witte mensen zich gekwetst of beledigd voelen als ze 'wit' genoemd worden, wordt dat *white fragility* genoemd (witte lichtgeraaktheid, RW). Eén persoon die jou wit noemt is niet te vergelijken met een hele wereld, instituties, regeringen, politiek, legers, fysiek geweld, geschiedenis enzovoort, die je voortdurend labelen en je leven controleren. Kleurenblindheid is een onaangename uiting van wit privilege en helpt mensen van kleur niet, evenmin leidt het tot verdwijnen van racisme.
– Er bestaat niet zoiets als 'tegenovergesteld racisme'. Iemand wit noemen is geen racistische daad, het is slechts het vaststellen van een feit, het feit dat er zoiets bestaat als geïnstitutionaliseerd racisme, zoals dat al honderdan jaren bestaat, en witte mensen maken dat niet mee. Racisme uit zich in voortdurende en geïnstitutionaliseerde onderdrukking van mensen van kleur en het 'zuiden'.
– Vergelijk koloniaal geweld niet met de Nederlandse strijd tussen katholieken en protestanten.
– Als we zijn trots zijn op onze cultuur en ervoor vechten om die te behouden wil dat niet zeggen dat we trots zijn op onze regering.
– Wat is er mis met witte Europese mannen die inheemse, feministische en andere Latijns-Amerikaanse bewegingen leiden? Alles. Zelfs met de beste bedoelingen creëren witte Europese mannen een onveilige omgeving voor mensen van kleur, door te midden van mensen van het 'zuiden' te doen alsof ze het beter weten.
– Als je een wit persoon bent en je echt het gevoel hebt dat je beter dan een persoon van kleur weet wanneer er racisme in het spel is of dat je beter weet hoe je ideeën over dat onderwerp naar voren

kunt brengen, stop dan en denk: 'Waar komt dit gevoel vandaan?' 'Wat is de bron?' 'Is het houdbaar?' Waar het vandaan komt: *entitlement* (het menen bepaalde voorrechten te hebben, RW) doordat je een witte Europeaan bent. De bron: witte overheersing. Houdbaarheid: het is niet houdbaar.

– Voor een witte Nederlandse anarchist is het belangrijk te beseffen dat 'het niet eens zijn met iemand van kleur' niet betekent dat er zomaar filosofische meningsverschillen zijn met zomaar een kameraad, maar dat dit een concreet en praktisch voorbeeld kan zijn van een machtsverschil op basis van kleur. Deze meningsverschillen kunnen leiden tot vervreemding, verwijdering en uitingen van racistische micro-agressie, die het voor mensen van kleur vrijwel onmogelijk maken om zich in witte Nederlandse anarchistische kringen te begeven zonder zich veroordeeld te voelen.

– Zeggen: 'We zijn het (in theorie) eens met wat jullie zeggen, maar het staat ons niet aan hoe jullie het brengen', dat is zoiets als zeggen: jullie hebben waarschijnlijk gelijk, want dat heb ik in een boek gelezen, maar ik vind het niet leuk dat jullie zo emotioneel zijn, want dat is niet gezellig of respectvol tegenover ons.

Ironisch is dat ik een hoop leerde over wat het inhoudt om een Braziliaanse/ Latina te zijn en als zodanig behandeld te worden, nadat ik Europeaanse werd. Aan grenzen, in groepen, met partners, met andere Brazilianen, alles veranderde compleet. Reizen was veel makkelijker, aan de grens voelde ik vertrouwen en het recht om daar te zijn in plaats van angst en vrees. Vreemde witte mannen flirtten niet zo agressief met me en vroegen me niet te dansen en met mijn kont te schudden.

Dekolonisatie is altijd een heftig verschijnsel. (Frantz Fanon)

Witte West-Europeanen hebben afgeschermd geleefd van dit soort ervaringen, waardoor ze niet de onvermijdelijke motivatie hebben gekregen om hun witheid te onderzoeken.

Ik heb me nooit veilig gevoeld in de Nederlandse witte anarchistische scene. Het is heel goed dat veel mensen de noodzaak zien van deze discussies en zich richten op diversiteit in de beweging. Maar niet goed is het om daarbij te leunen op mensen van kleur om het werk voor je te doen, en we hopen dat witte anarchisten manieren vinden om elkaar erop aan te spreken en dit probleem zelf op te lossen.

(Vertaling RW, complete artikel: konfrontatie.nl)

BRONNEN

Angela Davis, Audre Lorde, Gloria Wekker, bell hooks, Frantz Fanon, Paulo Freire and Maria Lacerda de Moura, University of Color (universityofcolour.com).

FEMINISME EN ANTIMILITARISME

Tegen het patriarchaat

Thom Holterman

Het feminisme en het antimilitarisme lijken op het eerste gezicht twee verschillende maatschappelijke bewegingen. Bij nader inzien blijken ze veel gemeen te hebben. Beide bestrijden in de kern namelijk het patriarchaat. De Franse sociologe, feministe en antimilitariste, Andrée Michel (1920) heeft dit met volle overtuiging en met kracht verdedigd. In haar jeugd werd ze binnen haar familie met de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog geconfronteerd (het gezin verloor een broer en haar vader verloor een arm). Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak en enkele jaren later ook het zuiden van Frankrijk door het Duitse leger werd bezet, sloot zij zich vrijwillig als sociaal werkster in Noord-Afrika aan bij het bevrijdingsleger. Aan het eind van de oorlog werd haar gevraagd of ze in Indochina in het Franse leger wilde dienen. 'Men vroeg mij', schrijft ze, 'een land te bezetten, dat om zijn bevrijding vroeg… Ik vroeg toen mijn demobilisatie aan.' Zij had het begrepen. Dit spreekt ook uit haar enkele jaren geleden verschenen bundel, getiteld Feminisme en antimilitarisme.

INTEGRAAL FEMINISME

De bundel is in twee delen opgebouwd en bevat herdrukken van artikelen die lopen van 1985-1999. Het eerste deel is getiteld 'De oorlog tegen de vrouwen' en het tweede deel 'Feministisch verzet'. Enkele van de artikelen zijn door haar later aangevuld (blijkt uit een toegevoegde noot of een commentaar). De bundel wordt voorafgegaan door een uitgebreid voorwoord van de Franse sociologe en docente aan een van de Parijse universiteiten, Jules Falquet. Ik ontleen daar het volgende aan.

Als sociologe is Andrée Michel een van de grondleggers van de moderne sociologie van het gezin, de vrouw en het werk. Ze is voorloopster op andere terreinen (in de jaren zestig en zeventig), zoals de sociologie van de migratie, maar ook en vooral het militarisme. In haar beschrijvingen maakt ze veelvuldig gebruik van de gedachte van het 'militair-industrieel complex', een onderwerp van onderzoek van de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills (1916-1962). Michel wijst daar zelf op in haar verwijzing naar *The Power Elite* van Wright Mills (1956).

Andrée Michel beschouwt zich als een 'integrale' feministe: zij is op de genoemde terreinen vanaf de jaren vijftig activiste en onderzoekster. In haar hoedanigheid van feministe is ze geïnteresseerd in de onderdrukte positie van de vrouw. Die onderdrukking komt men op alle terreinen van het maatschappelijk leven tegen. Het is dus niet vreemd om sociologie te bedrijven met het aandachtspunt gericht op gezin en werk en daardoor ook op economie en politiek. Structuurbepalend in de analyse van de onderdrukking is de gerichtheid op het *patriarchaat*. Langs die weg gedacht komt men ook terecht bij het verschijnsel oorlog, de oorlogsindustrie en de wapenhandel.

In het feminisme van Michel, zo legt Falquet uit, wordt het mentale en het materialistische systeem van het milita-

risme geanalyseerd. Het is een ideologisch en een productief systeem, dat zich diep heeft geworteld in een samenstel van instituties. Die organiseren het geheel van de maatschappij. In de analyse ervan verschijnen de mannelijke gewelddadigheden tegen de vrouw. Wat de materiële basis van het militair-industrieel complex aangaat, onderzoekt Michel de verschillende economische, sociologische, historische en statistische gegevens. Zij gaat na welk land wat produceert, welke regering hoeveel aan bewapening uitgeeft, wie bepaalt wat er gekocht of verkocht wordt: raketten of ziekenhuizen, handboeken om martelen te leren aan soldaten of boeken voor kinderbibliotheken en onderwijzeressen… Al doende toont Andrée Michel aan dat een kleine kliek van oude heren, vaak wit, altijd rijk, beslist over de prioriteiten. Zij doen dat buiten alles om zonder zich zorgen te maken over de democratie, noch trekken zij zich iets aan van de belangen van omvangrijke groepen mensen.

'NATIONALE VEILIGHEID'? ONVEILIGHEID VOOR VROUWEN, ZAL JE BEDOELEN!

Andrée Michel prikt in haar artikelen mythes door, zoals die van de 'ontwikkeling' in zogeheten ontwikkelingsgebieden. Allerlei ontwikkelingsakkoorden zijn als seksistisch te analyseren. Door bijvoorbeeld met die akkoorden de landbouw op export te richten, zijn er grote oppervlakten nodig voor monocultuur. Daarvoor wordt grond onteigend zodat het areaal voor de kleine landbouw afneemt, die juist door vrouwen wordt bedreven om hun gezinnen te voeden. Door hen die gronden te ontnemen, brengen de akkoorden die vrouwen en kinderen in een positie van verpaupering, want de revenuen die de akkoorden opleveren, gaan weer naar de al 'bevoordeelden': de multinationals en de graaiende binnenlandse kaste.

'Nationale veiligheid' is zo'n andere mythe. In de tijd dat Michel haar onderzoek verricht, besteedt Frankrijk grote bedragen aan het ontwikkelen van een eigen atoomwapen in het kader van de 'nationale veiligheid'. Maar de Polynesische vrouwen vonden geen enkele 'veiligheid' op hun eilanden, die in het gebied lagen waar tien keer per jaar door Frankrijk atoombomproeven werden gehouden…

In Frankrijk zelf blijft het evenmin zonder consequenties. Voor de militair-industriële lobby levert de 'veiligheid' winst op. Die veiligheid keert zich om in 'onveiligheid', te weten voor al die posities waarop wordt bezuinigd, zoals op postbodes, verpleegsters en onderwijzeressen. Het gaat in dat geval om de *onveiligheid* (in termen van onzekerheid, 'precariteit'), schrijft Michel in 1989, van de werkloze vrouwen, die geen baan meer kunnen vinden omdat de budgetten worden wegbezuinigd ten behoeve van het floreren van het militair-nucleaire bedrijfsleven.

GERONTOCRATIE EN VERKRACHTING VAN VROUWEN

Michel gaat ook in op de samenhang tussen genderpolitiek en het militair-industrieel complex. Haar uitgangspunt is: het concept van de militaire hiërarchie is die van de gerontocratie, waarin aan anciënniteit, senioriteit macht wordt verleend. Het jonge volk is daarbij instrument van de macht van de ouden. De oorlog rust daarmee op de instrumentalisering van de jongeren door overheersende ouderen. Maar, en nu komt het, de instrumentalisering van de

jongeren heeft als gevolg de instrumentalisering van vrouwen. Want de vraag moet worden beantwoord: hoe kunnen jongeren de dood in worden gestuurd, zonder hen enige compensatie te geven, die de hoogmoed streelt die hen is ingeprent?
Het is om die reden dat, in tijden van oorlog of militaire interventie, vrouwen worden getransformeerd tot instrumenten van plezier en sadisme ten laste van de jonge en minder jonge krijgers. Gedwongen prostitutie of verkrachting, vermoorden van vrouwen, het zijn toegestane praktijken als ze al niet officieel worden erkend. Dat alles is te illustreren met de uitgevoerde onderzoeken naar het gedrag van de Amerikanen tijdens de oorlog in Vietnam. Die onderzoeken hebben aangetoond hoe een oorlog die expliciet tot functie had de 'vrije wereld' te verdedigen tegen het gevaar van het communisme, zich omvormde tot een oorlog tegen Aziatische vrouwen. Aan het begin van de oorlog in Vietnam, dus op het moment dat de Amerikanen zich in 1965 in de stad Saigon legerden, telde de stad vierhonderdduizend inwoners. Tien jaar later, op het moment dat de Amerikanen vertrokken, telde de stad vier miljoen inwoners, onder wie vierhonderdduizend prostituees. Wat was er in hemelsnaam gebeurd?
De oorlog richtte gedurende het verloop ervan enorme schade aan. Veel mensen zochten vervolgens een heenkomen in Saigon. Dat kwam goed uit, want daardoor ontstond er een groot contingent prostituees. Rond de militaire bases werden bijvoorbeeld tenten opgesteld die vijftien tot twintig bedden per tent telden en die door het Amerikaanse leger waren opgezet. Daarin waren prostituees ondergebracht. Ongeveer vijf tot zeven soldaten deelden een meisje per nacht, dat één dollar per klant ontving. Elke nacht vlogen helikopters groepen prostituees naar de operationele kampen elders. Prostitutie werd de grootste onderneming van Zuid-Vietnam. Om nog een beetje op de been te blijven werden grote hoeveelheid drugs gebruikt. In 1967 waren daarvoor vierhonderd drugsdepots ingesteld en drie jaar later waren het er vele tienduizenden…
Hetzelfde beeld is te zien, elders in de wereld en met een ander leger in de hoofdrol: de militaire interventie van het Franse leger in Tchad, midden jaren 1980. Ook hier weer: uiteindelijk werd de prijs betaald door de Afrikaanse vrouwen.

UITGESTELDE ABORTUS

Wat de voorbeelden leren is dat de kern van het patriarchaat de dominantie door mannen impliceert. Tegelijk zorgt men ervoor dat de opdrachten van de gerontocraten binnen de militaire hiërarchie goed worden uitgevoerd. Dit impliceert de onderschikkingstructuur die aan het patriarchaat inherent is. Het is daarbij om het even of men het patriarchaat of het kapitalisme analyseert, zo is bij Michel op te merken. Het is in die samenhang dat bijvoorbeeld vanuit de ideologie van de 'nationale veiligheid' wordt gewerkt aan de militarisering van de maatschappij.
Trekt men deze lijn door, dan ontwaart men sociale formaties die de economie en de macht zodanig structureren dat er een 'oorlogscultuur' ontstaat. Langs die weg wordt ook de dominantie van mannen over vrouwen in stand gehouden. In deze visie is het legitiem, zo huldigt Michel als opvatting, te spreken over *genderpolitiek* als latente functie van een systeem dat zich voordoet als grote verdediger van de veiligheid van beide

seksen. Wie zo naar de wereld kijkt, stelt heel andere vragen dan de gebruikelijke, zoals bijvoorbeeld of oorlogen geen latente functie hebben van 'uitgestelde abortus'. Amerikaans onderzoek leert dat er een samenhang is tussen de oppositie tegen abortus en het hebben van een voorkeur voor de stijging van de militaire uitgaven. Wie goed luistert naar de legitimerende verhalen over militarisme hoort de meest geborneerde patriarchale retoriek van vooral gerontocraten.

In dat geval heeft men aan de oud-minister van defensie, Hans Hillen, een pregnant Nederlands voorbeeld. Hij past wonderwel in het beeld van het vorenbedoelde onderzoek: *rooms-katholieke* prominenten (de kring met veel weerstand tegen abortus) zagen in hem een toekomstig leider van het CDA; ook was hij actief binnen de oerconservatieve denktank, de Edmund Burke Stichting. In een televisieprogramma ('Een op een', maandag 28 april 2014) pleitte Hillen voor een miljard euro meer voor 'Defensie' (om meer JSF-gevechtsvliegtuigen en mijnenjagers te kopen). In de tijd dat Hillen dit oppert, blijken vele ziekenhuizen ondergebracht te zijn in versleten gebouwen en hebben ze verouderde operatiekamers (*NRC-Handelsblad* van 5 april 2014)…

FEMINISME EN ANTIMILITARISME

Moet men vrouw zijn om feminist te kunnen zijn? Neen, meent Michel, want feminisme heeft niets met biologie van doen. Het is een bewuste houding, van mannen en vrouwen die bestaat uit de weigering het patriarchale systeem en de waarden van dat systeem te accepteren. Waarden die worden gehuldigd om de zucht naar vrijheid, gelijkheid en waardigheid van vrouwen te ontkennen. Antimilitarist zijn bestaat uit de weigering de militarisering te accepteren van de maatschappij en van de reductie van burgers tot een passieve kudde, geregeerd door militaire en politieke leiders, die de kudde doorgaans naar de slachtbanken leiden.

Waar zitten het verschil en de overeenkomst tussen feminisme en antimilitarisme? Het verschil is dat het feminisme zich bekommert om de waardigheid van vrouwen; het antimilitarisme bekommert zich om de waardigheid van burgers. De overeenkomst is, voor Michel belangrijker dan het verschil, dat de acties van beide bewegingen moeten leiden tot waardigheid van personen en volken en dat onderkend wordt, dat vrouwen de meerderheid van de wereldbevolking uitmaken.

In plaats van feminisme en antimilitarisme tegenover elkaar te zetten, moet integendeel de antimilitaristische gedachte de feministische gedachte verdiepen. Want men moet niet vergeten dat de burgerlijke en militaire maatschappij twee aspecten van één systeem zijn: het patriarchaat. Dat structureert beide maatschappijtypen vanuit gelijke grondwaarden: hiërarchisering; onderschikking van zwakken aan sterken; naar zich toehalen van macht, middelen en prestige door een minderheid ten koste van de meerderheid; onderdrukking van vrouwen door mannen, van armen door rijken, van etnische minderheden door de etnische meerderheid, enzovoort.

BRON

Andrée Michel, *Féminisme et antimilitarisme*, met voorwoord van Jules Falquet, Éditions iXe, Donnemarie-Dontilly, 2012, 189 pag.

Een goed wijnjaar

We willen niet weten hoe kwetsbaar het is – dit
lichaam van ons hoe het zomaar kan breken in
een auto een vliegtuig of op een terras door de
aarde die beeft door de dronken bestuurder door
de haat die we voeden

Maar de ochtend is leeg tot het eerste signaal
tot het breken van nieuws en het schemert het
schemert –
en we willen het weten het tweeten herlezen
reposten bezweren en nog een keer delen
en nog

Ooit was er op zondag geen nieuws
en als troost van de kansel de preek
over tandengeknars en talenten vergooien
en geweeklaag en vuur maar

De ochtend is nieuw en we tweeten reposten
we herlezen en delen – met de hel in ons hart
want we willen het weten hoe een kind op een
strand hoe een mes in een hand en het wankelen
wankelen over zeeën en grenzen

We willen het weten en dan – als de zon schijnt
de haan kraait – de wijn degusteren en alles
vergeten vergeten vergeten

Johanna Pas
21 december 2015

Voor meer werk van Johanna Pas: johannapas.be

ILLUSTRATIES

De prent op de voorkant van deze *AS* is een linosnede van Nina Nijsten. Ook leverde zij tekeningen voor dit nummer die ze eerder plaatste in verschillende door haar gemaakte anarchafeministische zines. De foto op de binnenkant van de cover werd begin jaren tachtig gemaakt door Weia Reinboud. Ook de ets (het vrouwenteken) op de binnenzijde van het omslag is van haar (1979), de foto van Gorter (pag. 59) komt van Wikipedia en werd gemaakt door Willem Witsen.

JINEOLOGIE

Een ontmoeting met het Koerdische feminisme

Kristel Cuvelier

'Men praat over HIS-story, wij willen HER-story vertellen.'

De Koerdische guerrillastrijdsters die in Syrië en Irak zo heldhaftig in de frontlinie staan tegen de jihadisten van de Islamitische Staat spraken in het westen meteen tot de verbeelding. Foto's van deze dappere vrouwelijke strijders gingen vlot de wereld rond. Minder aandacht was er echter voor de ideologie die deze vrouwen voorstaan en voor hun politieke strijd, een strijd die veel breder is dan het verslaan van de Islamitische Staat, die vanaf midden 2014 onnoemelijk veel vernieling, leed en bloedvergieten over de Koerdische regio's uitstortte. Noch wordt de vraag gesteld hoe het komt dat vrouwen vandaag zo'n prominente plaats innemen binnen de politieke beweging in de Koerdische regio's van Syrië en Turkije, regio's waar de man tot voor kort de plak zwaaide en waar de rol van de vrouw beperkt was (en soms nog steeds is) tot de kinderen en het huishouden. Voor de Koerdische guerrillastrijders is het doel niet enkel de nog bestaande vrouwonvriendelijke gewoontes uit te bannen, zoals polygamie en gearrangeerde huwelijken op zeer jeugdige leeftijd, ze willen vrouwen uit hun huishoudelijk isolement halen en hen betrekken in het dagelijkse bestuur van de samenleving. Meer nog, hun strijd voor vrouwenrechten is slechts de hoeksteen van een volledig nieuw samenlevingsmodel dat de beweging in de praktijk vorm wil geven.

ÖCALAN: 'DE VROUW IS DE EERSTE KOLONIE'

Dat vrouwen zo'n prominente plaats innemen in de Koerdische politieke bewegingen in Syrië en Turkije is inherent aan de ideologie die deze bewegingen aanhangen, namelijk het 'democratisch confederalisme' dat uitgewerkt werd in de gevangenisgeschriften van Abdullah Öcalan. De in 1999 gevangengenomen leider van de Arbeiderspartij van Koerdistan (PKK) heeft zowel in Turkije als in Syrië – en in mindere mate ook in Irak en Iran – nog altijd zeer veel aanhang onder de Koerden, die hem eren als belangrijk ideologisch leider en als symbool van verzet. De grootste Koerdische partijen uit deze regio's – de Democratische Eenheidspartij (PYD) in Rojava (West-Koerdistan, Syrië) en de Democratische Partij der Volkeren (HDP) in Bakur (Noord-Koerdistan, Turkije) – varen weliswaar een afzonderlijke politieke koers, wat ze gemeenschappelijk hebben is dat ze zich laten inspireren door de ideeën van Öcalan.

Onder impuls van 'Apo', zoals de koosnaam van Öcalan luidt, evolueerde de PKK van een klassieke marxistisch-leninistische en nationalistische guerrillagroep naar een ruimere politieke beweging, die afstand deed van zowel het staatsdenken als van het enge nationalisme. De beweging zegt niet langer de staatsmacht te willen veroveren om vervolgens een onafhankelijke Koerdische staat op te richten. In plaats daarvan ijveren ze voor het 'democratisch confederalisme': een basisdemocratische samenleving met regionale autonomie –

geïnspireerd door onder meer Murray Bookchin – die niet louter gebaseerd is op de Koerdische identiteit, maar waarin ook andere etnisch-religieuze bevolkingsgroepen een plaats hebben. Ecologie, antikapitalisme en feminisme zijn enkele zeer belangrijke waarden hierbinnen.
Meer zelfs, Öcalan ziet de revolutie van de vrouw als de belangrijkste motor voor verandering in het Midden-Oosten. Het lijkt een beetje alsof hij in de Marxistische theorie de 'arbeidersklasse' vervangen heeft door de 'vrouw', die hij omschrijft als de 'eerste kolonie'. De 'ver-huisvrouw-lijking' van de vrouw ziet hij als de basis van alle andere vormen van onderdrukking en slavernij. Zonder gendergelijkheid kan er geen sprake zijn van een democratische samenleving, aldus Öcalan. Daartoe dient de 'dominante man gedood te worden'. Niet letterlijk uiteraard. Hiermee wordt bedoeld dat de ongelijke machtsverhoudingen tussen man en vrouw vernietigd moeten worden, want alleen zo kan ook de man vrij zijn. Daartoe is een drastische mentaliteitswijziging nodig bij zowel mannen als vrouwen, waarbij het essentieel is dat mannen afrekenen met dominante karaktertrekken. Die mentaliteitswijziging doorvoeren is een belangrijk streefdoel van de beweging.
De bevrijding van de vrouw staat dus centraal in de ideologie van de Koerdische politieke bewegingen in Rojava en Bakur. Dit is ook te zien in de praktijk. Zo worden alle bestuursfuncties in organisaties, communes, ministeries, partijbesturen of milities in Rojava gedeeld door een man en een vrouw die covoorzitters zijn. In de steden en dorpen van Bakur waar de DBP, de lokale zusterpartij van de HDP, de laatste gemeenteraadsverkiezingen won, wordt een (niet door de Turkse regering toegelaten) systeem van coburgemeesterschap gehanteerd. Verder worden quota ingevoerd van minstens veertig procent van de mandaten die voorbehouden zijn voor vrouwen, wat een pak meer is dan hier in het westen. Ook werden, naast de gemengde brigades, milities opgericht die enkel bestaan uit vrouwen, zoals de YPJ in Syrië, en worden vrouwen verkozen voor belangrijke leidinggevende functies in zowel het leger als bij de politie. Het offensief om Raqqa te bevrijden van IS wordt bijvoorbeeld geleid door een vrouwelijke commandant.
Om de bevrijding van de vrouw te institutionaliseren achtte Öcalan het noodzakelijk om de studie van de vrouw en haar sociale strijd tot een wetenschappelijke discipline te maken. Daarbij moet, zo stelt hij, ook de geschiedschrijving herbekeken worden, waarbij hij terecht opmerkt dat de geschiedenis geschreven wordt door de overwinnaars, namelijk de heersende klasse én de dominante gender. Voor de vrouw is er nauwelijks aandacht in de geschiedschrijving. Die nieuwe wetenschappelijke studie noemde hij de 'Jineologie'.

HER-STORY

Om meer te weten te komen over dit Koerdische feminisme sprak ik af met Necibe en Viyan, twee leden van het gloednieuwe Jineologie-Comité dat in januari 2017 in Brussel werd opgericht. Ik ontmoet hen in een Koerdisch ontmoetingscentrum ('dernek') in Anderlecht. De vrouwen leggen uit dat in de verschillende delen van Koerdistan en in Europa Jineologie-Comités zijn opgericht, die verbonden zullen worden aan een nieuwe academie in Rojava.
'Jineologie is een kritiek op de sociale

wetenschappen die geen oog hebben voor de geschiedenis van de vrouw. Het doel is onderzoek te verrichten naar deze verborgen geschiedenis en naar de oorzaak van slavernij en onderdrukking in het Midden-Oosten. Men praat over HIS-story, wij willen HER-story vertellen,' legt Necibe uit. 'Daartoe zoeken we ook contact met andere linkse groeperingen hier in het westen, waaronder feministische en anarchistische groepen. We kunnen veel van elkaar leren. Zo vertelden Spaanse vrouwen ons over de Mujeres Libres en hun strijd tijdens de Spaanse burgeroorlog, wat interessant was voor ons. We willen in de toekomst een archief maken over de sociale strijd van vrouwen en hun dromen over een nieuwe samenleving, met de bedoeling daaruit te kunnen leren zodat we deze strijd zo goed mogelijk voort kunnen zetten. Ons hoofddoel is kennis te produceren die in dienst staat van de samenleving en niet ten dienste van de machthebbers, een van onze voornaamste kritieken op de klassieke wetenschappen.'

'Het belangrijkste concept is samenleven in vrijheid,' gaat Necibe verder, 'we streven naar partnerschappen die gebaseerd zijn op vrije wil, zonder ongelijke machtsposities. Dit geldt niet enkel voor de relatie tussen man en vrouw, maar voor alle intermenselijke relaties.' Necibe wil benadrukken dat hun strijd ruimer is dan de strijd voor vrouwenrechten. 'Het is niet onze ambitie om even hoog in de hiërarchie op te klimmen als de man of om mannen te smeken of we deel mogen uitmaken van het patriarchale systeem. We willen een vrije samenleving creëren. Daartoe hebben we nood aan een nieuw sociaal contract.'

De vraag over hoe de ideale relatie tussen man en vrouw (of andere genders) er volgens hen in de praktijk uitziet, blijkt moeilijker te liggen. Ik krijg een uitgebreide uiteenzetting over het gezin dat een gevangenis is voor de vrouw en dat de hoeksteen vormt van de onderdrukking door de staat. Pas nadat ik de vraag naar hun praktische oplossing voor dit gegeven vier keer opnieuw gesteld heb, krijg ik het antwoord dat de Koerdische beweging vandaag *het gezin niet langer wil vernietigen,* zoals dat in de jaren negentig door Öcalan gepropageerd werd, maar dat men *het gezin wil democratiseren*. Necibe legt uit: 'Wat we met de Koerdische vrouwenbeweging

proberen te bereiken in de families is in de eerste plaats een mentaliteitsverandering, zowel bij de vrouw als bij de man. We willen de vrouwen bewustmaken van hun rol en positie, zodat ze hun eigen macht kunnen opbouwen.'

Viyan vult aan dat de beweging vrouwen wil helpen zich te organiseren zodat ze weerbaarder worden. Dat gaat van het oprichten van vrouwenmilities in Syrië tot de organisatie van vrouwen in de diasporagemeenschappen in Europa die op verschillende manieren actievoeren tegen bijvoorbeeld geweld op vrouwen. Door zich te organiseren leren vrouwen dat ze hun lot niet weerloos en lijdzaam moeten ondergaan, een punt waar de beweging veel belang aan hecht en dat beide vrouwen met verve verdedigen. Viyan vertelt over de Mala Jin, de vrouwenhuizen in Rojava, die een belangrijke functie vervullen in de emancipatie van de vrouw. 'Wanneer vrouwen te maken krijgen met huishoudelijk geweld kunnen ze nu met hun klachten terecht in de Mala Jin, die onderdeel uitmaken van een soort alternatief rechtssysteem. Bij klachten over geweld worden niet enkel de partners gehoord, de hele buurt wordt bij de zaak betrokken. Er wordt de buurtbewoners bijvoorbeeld gevraagd waarom ze niet ingegrepen hebben als ze getuige waren van geweld. Op die manier werken ze niet enkel aan de zaak van de betrokkenen, maar aan een verandering in de hele samenleving. Ook de vrouwencoöperaties spelen een belangrijke rol in de emancipatie. Net als de functies die vrouwen vervullen in het dagelijks bestuur van de communes. Het doel is vrouwen letterlijk uit hun huizen te krijgen. Na jarenlange huishoudelijke slavernij, worden vrouwen nu opgenomen in het bestuur en kunnen ze met hun problemen terecht in de Mala Jin.'

SEROK APO?

Wat de Koerdische politieke beweging weet te verwezenlijken in Syrië en Turkije en de strijd die zij dagelijks moet leveren tegen de meest onvoorstelbare onderdrukking en wreedheden, is zonder twijfel indrukwekkend en bewonderenswaardig. Maar, zoals veel westerlingen, word ik persoonlijk een beetje afgeschrikt door de personencultus rond de figuur van Öcalan. Overal verschijnt zijn portret en er kan geen interview of gesprek voorbijgaan waarin Öcalan niet minstens drie keer vermeld en uitgebreid geciteerd wordt, wat voor niet-ingewijde westerlingen nogal dogmatisch overkomt. Ik kan het dan ook niet laten de vraag te stellen of ze het niet vreemd vinden dat een vrouwenbeweging die claimt antihiërarchisch te zijn non-stop refereert naar een man als leider (*Serok Apo* betekent *leider Öcalan*).

Necibe legt uit dat Öcalan voor de Koerdische politieke beweging niet langer gezien wordt als een persoon, maar als een instituut, een symbool. 'Öcalan deed ten eerste enorm zijn best om ook de mening van anderen te vertolken, dus het gaat niet enkel om zijn persoon alleen. Ten tweede stelde hij dat iedereen in de eerste plaats bij zichzelf te rade moet gaan en stelde hij zo zijn eigen leidersrol in vraag. Daarnaast spelen ook vrouwen een leidinggevende rol in de beweging, zoals Sakine Cansiz (één van de oprichtsters van de PKK, in 2013 in Parijs vermoord samen met twee andere activistes). Öcalan verblijft tot slot sinds 1999 in isolatie. De vrouwenbeweging heeft zich al die tijd op eigen kracht ontwikkeld. Het leiderschap van Öcalan is hoofdzakelijk politiek-ideologisch van aard, niet praktisch.'

Viyan, die zelf geen Koerdische is maar een Duitse, snapt die westerse kijk: 'In het begin begreep ik dit ook niet. Dat veranderde pas nadat ik een tijd met de Koerdische gemeenschap optrok. Het is gewoon een onderdeel van de gemeenschap. Dat Turkije Öcalan blijvend in isolatie opgesloten houdt maakt natuurlijk ook dat de aandacht op hem gevestigd blijft. Dezelfde dynamiek kreeg je bijvoorbeeld toen verschillende Koerdische vlaggen verboden werden in Duitsland. Aangezien het portret van Öcalan niet verboden was en hij een belangrijk symbool is, zag je toen plots overal die (ondertussen ook verboden) vlag met zijn foto opduiken.'

OERCOMMUNISME?

Öcalan baseert zijn gedachtegoed op het idee dat er in het neolithicum een matriarchale samenleving bestaan zou hebben in het Midden-Oosten. Het zou een meer egalitaire samenleving geweest zijn waarbinnen de vrouw meer invloed had en gerespecteerd werd omwille van haar kennis en kunnen. De vruchtbaarheidsbeeldjes die teruggevonden werden uit deze tijdsperiode en de mythes rond de moeder-godin zouden getuigen van de betere status die vrouwen genoten in deze samenleving. Hoewel dit idee van een 'oercommunisme' allesbehalve aanvaard wordt in de klassieke geschiedenis, is Öcalan lang niet de enige die deze theorie uitdraagt. Marx en Engels bijvoorbeeld hadden gelijkaardige uitgangsideeën, net als verschillende feministische schrijfsters.

Ik frons mijn wenkbrauwen en geef te kennen dat ik niet meteen overtuigd ben van het bestaan van een dergelijke ideale samenleving in een ver en mythisch verleden. 'Natuurlijk ben je vrij om te geloven wat jij wilt,' reageert Necibe, 'maar ga maar eens kijken naar Koerdistan!' Vervolgens noemt ze een paar oude gebruiken op uit de Koerdische samenleving, waaruit moet blijken dat de vrouw ooit meer aanzien genoot. 'Zo gooien vrouwen in sommige bergdorpen nog steeds hun haar niet weg als ze dat knippen,' vertelt Necibe, 'maar zoeken ze holtes in de muren van hun huis om hun lokken in weg te stoppen.' Dit oude gebruik zou moeten getuigen van het respect voor het vrouwenlichaam dat vroeger als heilig werd gezien. Necibe verwijst ook naar Koerdische klaagzangen (hora) waarin vrouwen weeklagen over het verlies van hun macht. Ook zijn er archeologische opgravingen in de Koerdische regio's van artefacten die vrouwen in gelijke positie afbeelden als mannen. Dat alles wordt gezien als een ondersteuning van de theorie dat vrouwen vroeger een gelijke of zelfs hogere positie innamen in de samenleving. Een aantrekkelijk idee, dat zoals gezegd ook door verschillende andere politieke denkers verwoord werd, maar dat verre van algemeen aanvaard is en dat sowieso nagenoeg onmogelijk te bewijzen of te weerleggen valt.

Of men nu gelooft in dit mythische oercommunisme of niet, het doet op zich weinig afbreuk aan de hedendaagse sociale strijd van de Koerdische beweging, een zeer harde strijd voor nobele doelstellingen die alle steun verdient. Het Koerdische feminisme is een boeiende en actuele materie, waarvan ook wij in het westen nog veel kunnen leren en waarover nog veel gepraat en geschreven kan worden.

Het Jineologie Comité is zeer geïnteresseerd in contacten met linkse en feministische groeperingen in Europa. Zie: jineolojieurope@riseup.net

SJAKOO'S BOEKENTIPS

Agnes van het Fort

Toen mij gevraagd werd om een lijstje met recent verschenen boeken over radicaal feminisme samen te stellen, dacht ik dat wel even te doen. Het bleek uiteindelijk moeilijker dan gedacht. Dat was niet omdat er weinig te vinden was, er is juist heel veel te vinden: queerfeminisme, feminism of color, anarchafeminisme, strijdende vrouwen et cetera. Daarbij zijn er dan ook nog recent boeken heruitgegeven zoals Black Macho and the Myth of the Superwoman *door Michele Wallace of* Women, Race, and Class *van Selma James. En om het nog moeilijker te maken zijn oudere teksten, van onder anderen bell hooks, Lucy Parsons, Marie-Louise Berneri, om maar een paar namen te noemen, nog steeds interessant en relevant.*
De boeken hieronder staan in willekeurige volgorde en de lijst is verre van compleet, er is nog veel meer te vinden in de betere boekhandels (Opstand in Den Haag, Rosa in Groningen en Het Fort van Sjakoo in Amsterdam).

QUIET RUMOURS

Een fascinerend overzicht van de ontwikkeling van de vrouwenbeweging, samengesteld en ingeleid door het Britse anarchistische collectief Dark Star. *Quiet Rumours* bevat artikelen en essays van vier generaties anarchistisch geïnspireerde feministen, waaronder Emma Goldman, Voltairine de Cleyre, Jo Freeman, Peggy Kornegger, Cathy Levine, Roxanne Dunbar-Ortiz, Mujeres Creando, Rote Zora en anderen. Alle stukken uit de eerste twee golven zijn hier opgenomen, evenals nieuw materiaal van de derde en zogenaamde vierde feministische golf. Een ideaal overzicht voor ontluikende feministen en een spannende heroverweging voor ervaren radicalen.
Dark Star Collective (Editor), Quiet Rumours. An Anarcha-Feminist Reader; New Edition; AK Press Distribution, Chico, 2012; 133 pag., € 18,95.

QUEER-FEMINIST PUNK

Queer-feminist Punk is een theoretisch goed onderbouwde en empirisch rijke studie naar queerfeministische punk in de Verenigde Staten en Canada. De auteur combineert *queer studies* met subculturele studies, waarin de punkbeweging eens niet wordt getoond als witte mannelijke subcultuur. Daarnaast levert Katharina Wiedlack met gedetailleerde beschrijvingen van de geschiedenis van de beweging een belangrijke bijdrage aan de documentatie van queerfeministische Noord-Amerikaanse punk. Door de antisociale queertheorie te koppelen aan psychoanalytische, feministische en dekoloniale benaderingen creëert ze de theoretische basis voor haar analyse van radicaal activisme en de culturele productie van de beweging.
Katharina Wiedlack, Queer-feminist Punk. An Anti-Social History; Verlag Zaglossus, Wenen 2015; 430 pag.; € 19,95.

REVOLUTION AT POINT ZERO

Revolution at Point Zero (geschreven tussen 1974 en 2012), brengt veertig jaar onderzoek en theorie samen over de aard van huishoudelijk werk, sociale reproductie (opvoeden en verzorgen) en de strijd van vrouwen om hieraan te ontsnappen, de omstandigheden te verbeteren, en te werken aan alternatieven voor het kapitalistische systeem. Behalve de opbouw van een loon-voor-huishouden-beweging, komt in de hier verzamelde essays een breed scala aan onderwerpen aan bod, zoals de internationale herstructurering van reproductief werk en de effecten daarvan op de seksuele verdeling van arbeid, de globalisering van zorgwerk en sekswerk, de crisis van ouderzorg, de ontwikkeling van affectieve arbeid en de politiek van de gemeenschap.
Silvia Federici, Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction, and Feminist Struggle; PM Press, Oakland, 2012; 208 pag., € 17,95.

I BELONG ONLY TO MYSELF

Leda Rafanelli (1880-1971) was een van de meest productieve propagandisten in de vroege twintigste eeuw van Italië. Ze werkte in haar tienerjaren als letterzetster en runde diverse uitgeverijen. Haar eigen werk omvatte tal van romans, pamfletten, korte verhalen, kinderboeken, essays en gedichten. Ze was kameraad van Benito Mussolini voordat hij fascist werd, maar bekeerde zich op twintigjarige leeftijd tot zowel het anarchisme als de islam, een combinatie die kenmerkend is voor haar iconoclastische benadering van het leven en de politiek. Rafanelli ontwikkelde haar eigen sociale vorm van individueel-anarchisme, die de egoïstische valkuilen van de tijd vermeed en waarin ze een persoonlijke beleving van de islam combineerde met een veroordeling van religie. Zij heeft zich

zowel tegen het patriarchaat als tegen het burgerlijke feminisme verzet met het begrip 'feminility', een concept dat een aantal decennia voorafgaat aan soortgelijke vormen van radicaal feminisme.

Door een selectie van Rafanelli's romans, gedichten en essays (voor het eerst in het Engels vertaald) plus uitgebreid biografisch onderzoek, volgt Andrea Pakieser haar door de golven van stakingen en opstanden die de wankele start van de Italiaanse natie begeleidden; door de evolutie van de anarchistische beweging nadat die zich vermengde met syndicalisme en egoïstische stromingen; en door de chaos en onzekerheid die door fascisme en wereldoorlog werden gebracht.

Andrea Pakieser & Leda Rafanelli, I Belong Only to Myself. The Life and Writings of Leda Rafanelli; AK Press Distribution, Chico, 2014; 200 pag., € 16,30.

LIVING A FEMINIST LIFE

In *Living a feminist life* laat Sara Ahmed zien hoe feministische theorie ontstaat, in het dagelijks leven, thuis en op het werk. Voortbouwend op de ideeën van *Feminism of Color* laat Ahmed op poëtische en persoonlijke manier zien hoe feministen vervreemd raken van de wereld en hoe ze deze leren veranderen. Ahmed geeft ook grondig commentaar op het concept van de feministische *killjoy* (spelbreker) die ze in haar eerdere werk heeft geïntroduceerd waarin ze aantoont hoe feministen inventieve oplossingen creëren om de vernietigende ervaringen van racisme en seksisme te overleven. De *killjoy survival kit* en *killjoy manifesto*, waarmee het boek eindigt, leveren praktische instrumenten voor het leven van een feministisch leven, waarbij de banden versterkt worden tussen de feministische theorie en de praktijk om dit feministisch leven te handhaven.

Sara Ahmed, Living a Feminist life; Duke University Press, Durham, 2017; 312 pag., € 28,95.

ANARCHA-FEMINISM

Perspectives on Anarchist Theory wordt gepubliceerd door het Institute for Anarchist Studies (IAS). Het bevat recente essays van door IAS gesteunde schrijvers, artikelen met anarchistische opvattingen over eigentijdse problemen, boekrecensies en updates over IAS-activiteiten. De gedrukte editie komt jaarlijks uit.

Deze editie bevat essays over de geschiedenis van het anarchafeminisme van de jaren zeventig; de relatie tussen zwart feminisme en anarchisme; vrouwen en de relatie tussen de psychologische wetenschappen en het gevangenisstelsel; de dominante benaderingen van de relatie tussen anarchisme en feminisme, met inbegrip van een feministische kritiek op hoe het anarchisme tekortschiet; inheems feminisme; en het organiseren van anarchistische reacties op hepatitis C en HIV. Het bevat ook een manifest door twee leden van de Black Rose Anarchist Federation uit Chili, die de strijd aangaan met liberale tendensen in het anarchafeminisme van Zuid-Amerikaanse militante bewegingen; en een persoonlijk verslag over uitsluiting en inclusie in radicale kringen door een jonge transpersoon. En niet te vergeten boekrecensies.

Anarcha-Feminism. Perspectives On Anarchist Theory No.29; annually printed Journal; Institute For Anarchist Studies, Portland 2016; 148 pag., € 10,20.

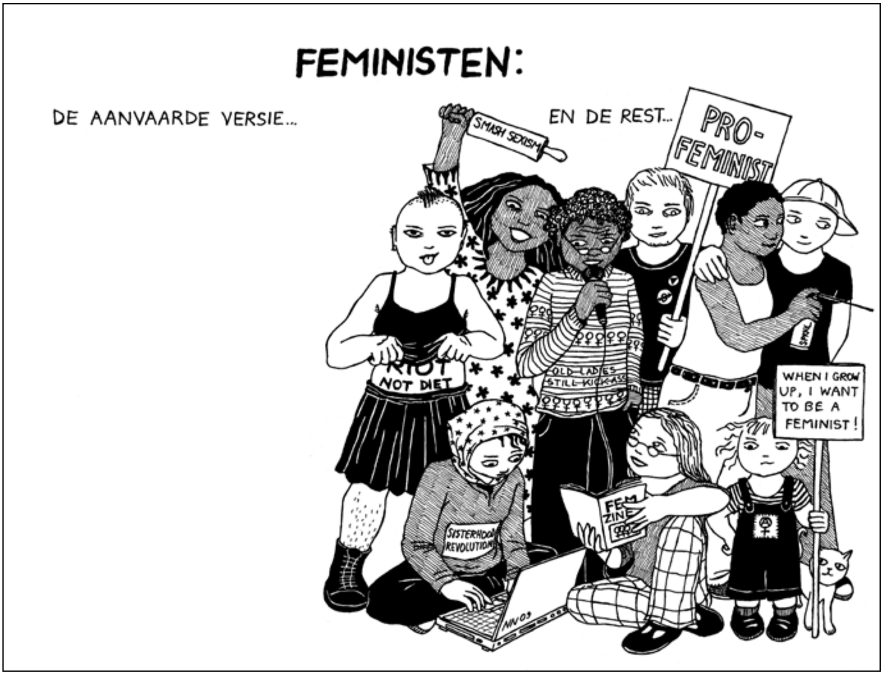
AGAINST EQUALITY

Queerness gaat over meer dan met wie je slaapt. Het is een startpunt van sociale strijd, het is afwijkend en subversief, en daar trots op zijn! *Against Equality* is geschreven ter ondersteuning van degenen die anders durven zijn, het is een verzameling essays die de strijd aangaan met de almaar groeiende *mainstream* LGBTQ-beweging die zich richt op assimilatie en daarmee (mogelijk) culturele vernietiging. Nooit degenen verafschuwen die het gevecht aangaan, zeggen de auteurs in deze bundel, waarin de politieke scheuringen binnen de LGBTQ-gemeenschap worden besproken aan de hand van drie gerelateerde zaken: huwelijk, leger en gevangenissen.

Ryan Conrad (editor), Against Equality. Queer Revolution, Not Mere Inclusion; AK Press Distribution, Chico, 2014; 280 pag., € 15,40.

COMPAÑERAS

Compañeras gaat over de belangrijke rol van vrouwen in de Zapatista-beweging, een inheemse opstand die al ruim twee decennia *grassroots*-activisten over de hele wereld heeft geïnspireerd. Het boek bestaat uit verhalen van grootmoeders, moeders en dochters die guerrillastrijders, politieke leiders, opvoeders en genezers werden en die samengewerkt hebben aan een nieuwe samenleving gebaseerd op waardigheid en rechtvaardigheid. *Compañeras* laat ons zien hoe na eeuwen van onderdrukking een paar proteststemmen uitgroeiden tot een kracht van duizenden, en hoe ooit een vrouw, gekluisterd in haar keuken, opstond om deel te nemen aan vredesonderhandelingen met de Mexicaanse regering. En hoe honderden

vrouwen hun ontberingen trotseerden om gemeenschappen van binnenuit te versterken.
Hilary Klein, Compañeras. Zapatista women's stories; Seven Stories Press, New York, 2015; 384 pag., € 21,95.

SISTERS OF THE REVOLUTION

Sisters of the Revolution is een gedurfde verzameling feministische verhalen, van literair zwaargewicht Angela Carter tot de intense kracht van Octavia Butler. Donkere en satirische, zoals Eileen Gunn's 'Stable Strategies for Middle Management' en huiveringwekkende, zoals James Tiptree Jr.'s 'The Screwfly Solution'. Met nieuwe, opkomende schrijvers zoals Nnedi Okorafor en internationale bijdragen van onder meer Angelica Gorodischer, tracht *Sisters of the Revolution* de ideeën rond hedendaagse fictie en feminisme te verruimen. Van fantastische tot futuristische, subtiele tot surrealistische verhalen, deze bundel zal prikkelen tot nadenken over feminisme.
Ann and Jeff VanderMeer (editors), Sisters of the revolution. A Feminist Speculative Fiction Anthology; PM Press, Oakland, 2015; 352 pag., € 17,95.

DO MUSLIM WOMEN NEED SAVING?

Verhalen over eerwraaak, verminking en misbruik hebben geleid tot een consensus in het Westen, een boodschap die door mensenrechtengroepen en media wordt gepropageerd: moslimvrouwen moeten gered worden. Lila Abu-Lughod betwist deze conclusie. Via levendige portretten van gewone moslimvrouwen toont ze dat het probleem van genderongelijkheid niet alleen bij de religie mag worden gelegd. Belangrijke oorzaken zijn armoede en autoritarisme – omstandigheden die niet uniek zijn voor de islamitische wereld, en waarbij het Westen is betrokken.
Do Muslim Women Need Saving? is een aanklacht tegen de rechtvaardiging van alle soorten van buitenlandse inmenging om vrouwen van de islam te redden, met inbegrip van militaire invasie. Het boek is tevens een bewogen portret van de werkelijke ervaringen van moslimvrouwen en van de omstandigheden waarin ze leven.
Lila Abu-Lughod, Do Muslim Women Need Saving? Harvard University Press, Cambridge, 2015; 336 pag., € 20,95.

BOEKEN & NOG MEER BOEKEN

Deze zomer las ik heel wat boeken, waarvan een aantal min of meer als voorbereiding op dit nummer van de *AS*. Recent verschenen twee boeken van Anja Meulenbelt. In *Het verschil. Zeventien actuele kwesties bekeken vanuit het feminisme* ligt het accent op persoonlijke ontwikkeling en seksualiteit. Prettig geschreven, goede aanzetten tot discussie. Dat elk hoofdstuk eindigt met raadgevingen maakt een wat schoolse indruk. *Feminisme. Terug van nooit weggeweest* is min of meer een opnieuw geschreven versie van het boek *Feminisme en socialisme* van dezelfde auteur uit 1976. Het gaat Meulenbelt er niet alleen om wat goed is voor vrouwen, maar ook om de vraag in wat voor wereld we willen leven. In een anarchistische, is mijn antwoord.

Fijn, fris en scherp vond ik ook de bundel feministische essays van Rebecca Solnit: *Mannen leggen me altijd alles uit.* De term *mansplaining* is niet van haarzelf, maar wel de beschrijving van een situatie die alle vrouwen zullen herkennen: een man die jou omstandig dingen gaat uitleggen waarvan jij veel meer weet dan hij. Ik maak het wel mee bij zoiets onschuldigs als vogels kijken. Solnit werd, toen ze iets wilde zeggen over een bepaald onderwerp, onderbroken door de man met wie ze sprak omdat hij daarover net een goed boek gelezen had. Hij vertelde stug door over het boek, totdat Solnits vriendin hem onderbrak: 'ja, dat boek heeft zij geschreven!' *Mansplaining*, wordt dat sindsien genoemd, een goed voorbeeld van alledaags seksisme.

In het boek *Hallo witte mensen* vertelt Anousha Nzume over de al dan niet subtiele vormen van racisme waarvan het dagelijks leven doordrenkt is. In veel van wat zij schrijft kan ik moeiteloos een vertaling maken naar seksisme. Hetzelfde onbegrip, dezelfde onwil bij velen om hun gedrag en denkbeelden aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Ook afgezien van die link een heel belangrijk boek en bovendien (vond ik) heerlijk om te lezen.

In het al wat langer geleden verschenen *F-boek* staan korte stukken van tal van auteurs over het hedendaags feminisme. Hierin staat ook een artikel van Jens van Tricht (met wie ik jaren geleden een workshop 'feminisme en idealisme' gaf op de Pinksterlanddagen in Appelscha): Mannen, feminisme en utopisme. 'Voor het eerst in de geschiedenis kunnen mannen zich tot mens ontwikkelen. Steeds meer mannen doen dat ook. Dat is echt pionierswerk, het betreden van ongebaande padern, ontwikkelingswerk.' Binnenkort verschijnt bij Atlas Contact een boek van zijn hand: *Waarom feminisme goed is voor mannen.* Een boek om in *de AS* te bespreken – liefst door een man. (RW)

Anja Meulenbelt, Het verschil. Zeventien actuele kwesties bekeken vanuit het feminisme; Spectrum, Houten 2016, € 19,99. – Anja Meulenbelt, Feminisme. Terug van nooit weggeweest. Epo, Antwerpen 2017; 198 pag.; € 19,90. – Rebecca Solnit: Mannen leggen me altijd alles uit. Podium, Amsterdam 2017; 160 pag.; € 18,50. – Anousha Nzume, Hallo witte mensen; University Press, Amsterdam 2017; 140 pag,; € 14,95; – Anja Meulenbelt & Renée Römkens (red.), Het F-boek. Feminisme van nu in woord en beeld; Spectrum, Houten 2015; 320 pag.; € 19,99; – (Nog te verschijnen:) Jens van Tricht, Waarom feminisme goed is voor mannen; Atlas Contact, Amsterdan februari 2018, 128 pag.; prijs nog niet bekend.

De onsterflijke anarchiste

Voor Judith Malina

Jouw dromen zijn nu onze dromen
Zonder jou zien we die niet
Het is lente en we zijn blind
Wat is het leven nog zonder jou
Het is Nepalees Nieuwjaar 2072
De Mount Everest beefde bij je verscheiden
De knoppen breken open
De haviken cirkelen rond
Maar we zien ze niet
Afgeschermd door tranen van verdriet
Wel zien we je gestalte zweven
We horen hoe je stem ons omhelst
Die stem die zoveel revoluties ontketende
Revoluties van de geest
In Amerika in Italië in Brazilië
Op de straten in theaters op universiteiten
Julian Beck de liefdesprofeet
Hanon Reznikov de stralende engel
Ze wachten op je aan de overzijde
Hoe kunnen we nog *Living* zijn zonder jouw levende ogen
Judith van Amerika, radicale heilige
Heilige van de vrouwenbevrijding
In liefde kif en politiek
Uit een kring van vrienden hand in hand
Stijgt een frêle heilige met een heel groot hart
Omhoog haar lotsbestemming tegemoet

Valery Oisteanu
april 2015

(Vertaald uit het Engels door Laurens Vancrevel)

*Valery Oisteanu (*1943) werd geboren in Kazachstan; hij vluchtte met zijn familie in 1954 naar Boekarest wegens het toenemend antisemitisme in de Sovjet-Unie. In 1973 kreeg hij als ongewenste jood de kans te emigreren uit het dictatoriale Roemenië naar de USA. Hij sloot zich aan bij het anarcho-surrealistische milieu in New York City. Hij publiceerde tien dichtbundels in het Engels, waarvan* Anarchy for a rainy day *(2015) de laatste is.*

CHELSEA MANNINGS VRIJLATING

Boudewijn Chorus, Jos van Dijk en Kees Kalkman

Reacties & discussies 1

Begin dit jaar, op 17 januari 2017 heeft president Obama Chelsea Mannings resterende gevangenisstraf van 28 jaar teruggebracht tot 4 maanden. Daarmee heeft hij de langste straf ooit in de VS opgelegd voor het lekken van overheidsinformatie kort voor zijn aftreden alsnog tot buitenproportioneel bestempeld. Op 17 mei daaropvolgend is Manning in vrijheid gesteld, in plaats van in 2045. Zij woont tegenwoordig weer in de staat Maryland waar zij haar jeugd als jongen doorbracht.

Mannings sterk vervroegde vrijlating heeft de Amerikaanse militaire autoriteiten tegelijk van een lastige verantwoordelijkheid verlost, waar ze naar verluidt nooit eerder mee te maken hadden, namelijk haar juridisch krachtig geformuleerde eis om medische hulp, zowel in fysiek als psychisch opzicht, bij haar gendertransformatie. De aanvankelijke afwijzing van deze eis, die onder meer werd gerechtvaardigd met het ontbreken van ter zake kundige chirurgen en psychiaters in het leger, zou in hoger beroep hoogstwaarschijnlijk geen stand hebben kunnen houden. Nu Manning is vrijgelaten heeft zij de mogelijkheid zich onder behandeling naar eigen keuze te laten stellen, al blijft zij onder de militaire gezondheidszorg vallen. Daardoor zal deze kwestie wellicht toch weer gaan opspelen.

De strafvermindering is formeel ook geen gratie. Dit laat de mogelijkheid van voortzetting van het eerder ingestelde hoger beroep tegen de veroordeling op zich in stand. Mannings advocaten hebben dan ook aangekondigd dat 'de (juridische) strijd doorgaat': 'Chelsea had nooit veroordeeld mogen worden op grond van overtreding van de "Espionage Act" en evenmin in eenzame opsluiting mogen worden gezet, onder omstandigheden die grensden aan marteling.' Het Manningcomité in de VS vraagt dan ook om voortgaande financiële ondersteuning, zie de oproep op https://www.couragefound.org/appeal-fund/

Kampioen-vervolger van klokkenluiders

Een jaar voor zijn besluit om Manning amnestie te geven pleitte president Obama in een opiniestuk in de Washington Post van 25 januari 2016 voor afschaffing, althans het heroverwegen ('rethinking' en 'reviewing the overuse of solitary confinement') van eenzame opsluiting als straf in de VS, onder andere omdat deze strafvorm in significant talrijke gevallen leidt tot psychische problemen die vaak eindigen in zelfmoord. Chelsea Manning zat bijna een jaar in eenzame opsluiting en trachtte twee keer zichzelf om te brengen.

Toch was de kwijtschelding van haar resterende straf, tegelijk met de amnestie voor een gepensioneerde generaal die reporters had geïnformeerd over betrokkenheid van Obama's regering bij cyberaanvallen op Irans nucleaire complex, opmerkelijk aangezien onder geen van Obama's voorgangers zoveel (namelijk tien) klokkenluiders in overheidsdienst te maken kregen met hardhandige vervolging.

Of Mannings amnestie mede is ingegeven door de wereldwijde verontwaardiging over het klaarblijkelijk onrechtvaardige militaire proces tegen Manning en de daarop volgende veroordeling tot 35 jaar gevangenisstraf is een open vraag gebleven. Hoewel prominente republikeinse senatoren, zoals de oude havik John McCain, zeer kritisch reageerden op het besluit, heeft Obama zelf er zich niet inhoudelijk over uitgelaten. Wel wees een woordvoerder van het Witte Huis op enkele essentiële verschillen tussen het amnestieverzoek van Manning en dat van Edward

Snowden, dat werd afgewezen. Manning heeft zich niet 'aan een tegenstander uitgeleverd' (Wikileaks) en 'is niet naar een land gevlucht, dat onlangs grootschalig geprobeerd heeft onze democratie te ondermijnen' (manipulaties bij de verkiezingen van Trump). Bovendien heeft Manning terecht gestaan, heeft zij schuld erkend en is veroordeeld. Ook stelde de woordvoerder, dat de documenten die Snowden onthulde 'far more serious and far more dangerous' waren dan die welke Manning liet publiceren. De laatste waren geen 'top-secret' stukken, die van Snowden zeker wél, volgens Witte Huiswoordvoerder Josh Earnest.

Mannings advocaten hebben Obama's besluit namens hun cliënt geprezen, waarbij ze erop wezen dat Manning met haar bijna zeven jaar durende eenzame opsluiting de langst en hardst gestrafte klokkenluider van regeringsinformatie in de VS is, terwijl de openbaarmaking van die informatie in het publieke belang was en de veiligheid van de VS noch van Amerikaanse militairen of andere overheidsdienaren en burgers had geschaad.

Het opportunisme van AI

Ook Amnesty International heeft zich tevreden getoond met de amnestie. Toch mag er wel op gewezen worden, dat deze organisatie pas zeer laat, namelijk na de groteske veroordeling van Manning, voor haar opkwam. En pas nadat de Amerikaanse afdeling van AI overstag was sloot ook Amnesty Nederland zich bij de protesten aan. De gehanteerde argumentatie dat het gevoerde proces bewees dat het niet om een politieke gedetineerde ging is alleen daarom al krankjorum, omdat juist tijdens het proces voortdurend bleek dat niet alleen de aanklager namens de staat/het leger maar ook het gerechtshof vergaand bevooroordeeld waren en blijk gaven op een harde veroordeling uit te zijn.

Ook de politiek in Nederland en Vlaanderen heeft het in deze kwestie behoorlijk laten afweten. Als ondersteuningscomité voor Manning dat wij in 2010 met SP-fractiemedewerker Karel Koster († 2013) hebben opgericht, hebben we ons samen met een vijftigtal Nederlandse en Vlaamse politici, onderzoeksjournalisten en wetenschappers ingespannen om de zaak van Bradley/Chelsea Manning te bepleiten en internationale druk te helpen opbouwen. Maar noch in Nederland noch in België heeft de regering zich gewaagd aan een kritische stellingname richting bondgenoot de VS, ondanks incidentele aandacht via parlementaire vragen over de gang van zaken. Dit maakt opnieuw duidelijk, dat buitenparlementaire controle van regeringen onmisbaar is in zaken van overheids-klokkenluiders. Net als Daniel Ellsberg in de dagen van de Amerikaanse oorlog in Vietnam, blijven klokkenluiders essentieel voor het bewaken van de grenzen die oorlogvoerende naties altijd weer opzoeken bij het bereiken van de gestelde militaire doelen. Dat geldt eens temeer voor naties die zich erop voor laten staan democratisch te zijn en op te komen voor de universele rechten van de mens. Op klokkenluiders als Manning en Snowden, die feitelijk zelfs hun leven hebben geriskeerd, kan men dus maar beter zuinig zijn in plaats van hen te vervolgen.

Voor meer informatie zie http://bradleymanningmoetvrij.blogspot.nl

BOEKPRESENTATIE

Vrijdag 12 januari 2018 vindt de feestelijke presentatie plaats van de laatste uitgave van Kelderuitgeverij: *Fragmenten uit mijn leven, de herinneringen van Albert de Jong*. Rudolf de Jong schreef de inleiding: Over mijn vader Albert Andries de Jong (1891-1970), en als nawoord is het *In memoriam Albert de Jong* opgenomen dat Arthur Lehning uitsprak bij de crematie.
Plaats: I.I.S.G., Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam. Aanvang 15.00 uur.
Alle *AS*-lezers zijn hartelijk welkom, mail even naar kelderuitgeverij@xs4all.nl als je wilt komen in verband met de catering. *www.kelderuitgeverij.nl*

MISLEIDEND ARTIKEL OVER ALEXANDER COHEN

Martin Smit

Reacties & discussies 2

Veel werk kan schrijver en journalist Paul Damen niet gehad hebben aan zijn artikel over de anarchist, journalist en latere monarchist Alexander Cohen (1864-1961) in het onlangs verschenen nummer van *De Republikein* (2017-3). Hij hoefde er alleen maar nummer 175 van *de As* op na te slaan. Hij kon volstaan met uit de artikelen van Cohen-kenner Ronald Spoor wat feiten te plukken, ze iets anders te formuleren en de volgorde te wijzigen, hier en daar met wat woorden te schuiven en een aantal citaten te hergebruiken. Verwonderlijk is het niet dat iedere bronvermelding bij zijn artikel dan ook ontbreekt. Knap is het wel dat hij er ook nog in slaagt enkele fouten te maken. Enkele voorbeelden: de roepnaam van Cohen was niet Sando maar Sandro; Cohen werd later geen orangist (aanhanger van het Nederlandse Oranjehuis), maar hing het Franse monarchisme aan. Damen typeert het feit dat Cohen in 1905 correspondent van *De Telegraaf* in Parijs wordt als 'een ruk naar rechts'. De krant was toentertijd zeker niet vergelijkbaar met het dagblad van nu, maar een alom gerespecteerd algemeen dagblad. Cohen ging voor de krant schrijven om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Hij bedong bij zijn aanstelling bovendien absolute vrijheid voor de inhoud van zijn bijdragen. Hij heeft zich in zijn journalistieke carrière nooit laten leiden door de politieke kleur van de kranten waarvoor hij werkte, net als Félix Fénéon, de beste vriend van Cohen, die redacteur was van het anarchistische tijdschrift *l'Endehors*, werkte voor het Ministerie van Oorlog en artikelen schreef voor *Le Figaro*.

Damen schrijft dat Cohen in Parijs geplakte affiches van Toulouse-Lautrec en andere kunstenaars van muren haalde om te kunnen verkopen. Onzin, Cohen verzamelde de affiches juist voor zijn eigen plezier omdat hij ze mooi vond.

Erger is nog dat Damen, door sommige feiten op onjuiste wijze aan elkaar te koppelen, het doet voorkomen alsof Cohen een tegenstander van de veronderstelde verrader Dreyfus zou zijn geweest en een antisemiet. Cohen noemt in zijn boeken wel Action Française-voorman Léon Daudet, maar schrijft niet instemmend over diens anti-Dreyfus standpunt, zoals Damen suggereert. Cohen geloofde juist in de onschuld van Dreyfus. De joodse Cohen steunde weliswaar de Action Française, niet vanwege het antisemitisme in die kringen, maar als voorstander van Frans nationalisme en een Frans koningschap. Naïef misschien van Cohen, maar antisemitisch heeft hij zich nooit geuit.

Dat Damen niet zo nauwkeurig te werk gaat in zijn schrijversbezigheden bleek al eerder. Zijn boek *Bloemen van het kwaad* (2016), een bundeling van poëzie van dictators, hing aan elkaar van plagiaat, historische onjuistheden en verdraaiingen van andermans vertalingen en recensies, zo toonden journalisten Jaap van den Born en Bart Droog aan (www.bartfmdroog.com).

Het rammelende stuk van Paul Damen in *De Republikein* bevat feitelijke onjuistheden, misleidende opmerkingen en onterechte suggesties. Raspolemist Alexander Cohen zou er op verfijnde maar niet mis te verstane wijze gehakt van gemaakt hebben.

HERMAN GORTER (1864-1927)

Dichter en (raden)communist

Igor Cornelissen

Bijvangst

Toen ik in 1959 in Amsterdam politieke en sociale wetenschap ging studeren, was Herman Gorter hooguit bekend als de dichter van *Mei*. Daar was in het beste geval op de middelbare school uit gelezen. Als je vertelde dat de man als socialist en later als communist actief was geweest, keek men raar op. Gorter was en bleef lang de man die de natuur en de liefde bezong. De Zuivere Dichter die het Hogere zocht. Zijn activiteiten in de SDAP, zijn aanvaringen met Troelstra, de verbeten gevechten voor de 'zuivere lijn' van het marxisme – dat bleef jarenlang wat onderbelicht, net als zijn latere breuk met de Russische communisten die hij inzette met zijn *Open brief aan partijgenoot Lenin* uit 1920. Gorters laatste jaren leken treurig. Hij kwam in een isolement, werd (of was het al) een sektariër, slechts gevolgd door een klein groepje radencommunisten dat elkaar ook nog eens bevocht. Het is aan de studies van Herman de Liagre Böhl te danken dat een volledig beeld op papier voor handen is. In 1973 promoveerde hij op de politieke activiteiten van Gorter en in 1996 verscheen van zijn hand een dikke pil over het hele leven van Gorter, inclusief zijn nogal verwrongen liefdesleven waarvan de ene vrouw niet wist dat er een ander was die ook intiem met de dichter vertoefde. Dat werd pas duidelijk bij de crematie van Gorter in 1927 toen beiden bloemen legden op zijn kist. Gorters wettige vrouw, Wies Cnoop Koopmans was in 1916 overleden maar zijn buitenechtelijke verhoudingen waren toen al in gang gezet. Wies moet er volgens zijn biograaf weet van hebben gehad. Ze had er begrip voor getoond, want Gorter had die ervaringen nu eenmaal nodig voor zijn dichterschap. Gorter was trouwens tijdens zijn verloving met Wies al amoureus met die vriendin en hij had zijn verloofde bij hun huwelijk duidelijk gemaakt dat zij er begrip voor moest hebben dat hij het met de huwelijkstrouw niet al te nauw kon nemen. De Liagre Böhl schuwt het woord rokkenjager niet. Hij heeft zich gelukkig niets aangetrokken van het al jaren voortgaande debat over wat nu de grenzen zijn die de biograaf moet trekken. Wat is er nog privé aan het leven van de te beschrijven held of schurk? De brieven die Gorter schreef aan zijn vriendinnen werden in 2014 uitgegeven en uitstekend bezorgd door Lieneke Frerichs in *Geheime geliefden. Brieven aan Ada Prins en Jenne Clinge Doorenbos.* (Uitg. Van Oorschot).

'Darüber schreibt man nicht'

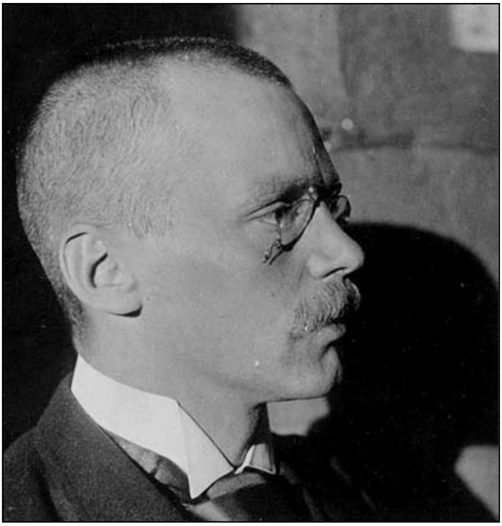
Maria Hunink, vele jaren toegewijd bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis vertelde me eens over een directrice van het Marx Engels Instituut in Moskou die Amsterdam bezocht. Het ging over de uitruil van (kopieën van) handschriften van Karl Marx. Het gesprek was gekomen op het kind dat Marx had verwekt bij zijn huishoudster. De Russische vrouw, uiteraard streng in de leer, had verontrust uitgeroepen: 'Aber darüber schreibt man doch nicht?'

Als het aan de moraal van dat soort Russen had gelegen zouden we nooit weten dat Lenin buiten zijn trouwe en gedienstige vrouw een vriendin had, dat Troelstra in de praktijk niet altijd even fijntjes handelde en dat Vliegen, een van de andere twaalf oprichters van de SDAP, als correspondent van *Het Volk* naar Parijs werd verbannen omdat hij het hield met de vrouw van een partijgenoot.

Hoe het staat met de voorlieden van de anarchistische beweging is mij onbekend. Ik weet alleen dat Emma Goldman er vrijmoedige opvattingen op na hield, maar zij verzweeg die allerminst.
Terug naar Gorter en Lenin, rond 1914 eensgezind in hun strijd tegen kapitalisme, imperialisme en slappe socialisten die wethouder wilden worden en op ministerszetels uit waren. Op het door mij al vaak genoemde IISG vond ik een briefje van Gorter aan zijn toenmalige partijgenoot David Wijnkoop. Het stamt uit 1913. Gorter meldde dat hij voor een dag of 14 à 20 op reis gaat 'zolang mijn geld strekt'. Mocht er iets bijzonders zijn dan moest Wijnkoop maar naar Wies schrijven, die zou de post doorsturen. Gorter had wel in Nederland willen blijven voor politieke actie maar zijn dokter had hem gezegd dat hij moest gaan. De *Rotterdamse Courant* en *Het Volk* zouden hem worden nagestuurd 'en als mijn geest getuigt, zend ik je nog wel eens wat. De serie over het Imperialisme zal wel te uitgebreid worden voor *De Tribune*, die zal ik dan waarschijnlijk beter alleen in brochure vorm geven zodra onze drukkerij loopt. Geloof je dit ook niet?'

Studie over het imperialisme

Gorters studie over het imperialisme moet een vervolg zijn geweest van een rede die hij in Bazel had willen houden waar in november 1912 de Socialistische Internationale vergaderde over de dreigende wereldoorlog. Er waren al gewapende conflicten geweest over Marokko en op de Balkan waren bloedige oorlogen uitgevochten. Die lokale strijd moest wel, oordeelde Gorter, uitlopen op een omvangrijke oorlog. De socialisten dienden verder te gaan dan het opstellen van resoluties en uitdelen van pamfletten. Er moest opgeroepen worden tot massastakingen als de oorlog toch zou uitbreken. De congresleiding in Bazel besloot dat er geen tijd voor de rede van Gorter was. Er moesten sowieso geen discussies plaatshebben. De dichter concludeerde dat de Tweede Internationale zich in feite al had neergelegd bij de onvermijdelijkheid van de oorlog. Ze zouden hun regeringen steunen en stemmen voor de oorlogskredieten. En zo gebeurde het ook. Er waren slechts kleine minderheden die zich verzetten. Gorters studie resulteerde eind 1914 in de brochure *Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie* die meerdere malen werd herdrukt. Zelfs Domela Nieuwenhuis gaf zijn aanhangers de raad met het geschrift te gaan colporteren. Is er van Gorters omvangrijke brochure enige invloed uitgegaan? Dat is moeilijk te zeggen. Van welk politiek geschrift kan dat met stelligheid worden gezegd? Van het *Communistisch Manifest* zeker en niet minder van *De negerhut van oom Tom* van Harriet Beecher-Stowe die een belangrijke stap was op weg naar de afschaffing van de slavernij in Amerika. In het rijtje hoort ook George Orwells *1984*. De opsomming is verre van volledig.
Opmerkelijk is, dat Lenin Gorters brochure al in 1915 had gelezen. Hij had toen alleen de Nederlandse uitgave met een Duits woordenboek voor een deel kunnen ontcijferen. Wat hij las, had zijn grote instemming. In november 1967 interviewde ik voor *Vrij Nederland* Barend Luteraan die Lenin in 1915 in Zwitserland had ontmoet. Luteraan, een Amsterdamse arbeider, was medestander en bewonderaar van Gorter. Toen Luteraan bij de latere dictator op bezoek ging, had Lenin direct naar Gorter geïnformeerd. 'Wie geht's German Gorter?,' want de h kunnen Russen niet uitspreken. Vervolgens had Lenin de brochure tevoorschijn gehaald. Hoe ging dat? vroeg ik Luteraan. 'Ben je nooit bij een rechtgelovige geweest? Een écht godsdienstige? Die een heilig boek uit zijn voorraad haalt? Zo was dat met die brochure ook. Zó was het. Dat was het eigenlijk. Uit de kast werd hij gehaald. Maar zoals een vrome doet met boeken waaraan hij veel hecht en die hij zijn hele leven gebruikt. Op die manier ging het.'
Als Gorter zich met zijn meningen over het imperialisme en de wereldoorlog had beperkt tot artikelen voor het blaadje van zijn partij had Lenin er waarschijnlijk nooit kennis van genomen. Door de brochure moet hij

zich in ieder geval gesterkt hebben gevoeld in de overtuiging dat hij niet de enige was die beide imperialismen, dat van Frankrijk en Engeland, maar evenzeer die van Duitsland en Rusland wilde bestrijden.

Radencommunisme

Nadat Gorter buiten de communistische partij kwam te staan en het radencommunisme propageerde nam zijn politiek isolement alleen maar toe. Hij was toch al weinig consistent in zijn medewerking aan de socialistische beweging. Zijn gezondheid was labiel, hij was vaak depressief en verbleef maanden in Zwitserland om uit te rusten en bergwandelingen te maken. En dan had hij nog zijn vriendinnen die hij veel schreef. Hij deed zowel Ada Prins als Jenne Clinge Doorenbos geloven dat zij de enige was die hij lief had en bezong in zijn gedichten. Aan Jenne in mei 1926: (…) Teeder, teeder kus ik je, mijn Engel, mijn Vrouw. Innig, eindeloos innig – teer heb ik je lief. Alles wat ik kan, doe ik voor je en zal ik blijven doen. Altijd.'(…) En aan Ada twee maanden later: (…) 'Innig dankbaar ben ik jou, mijn Kind. Je bent mijn Zon, mijn Hart, de Bron van mijn geluk. Duizend malen per dag dank ik je. Duizend maal kus ik je. Je Man'(…).

Het lijkt me het beste dat we de politicus op zijn woord geloven en de dichter met een korrel zout nemen. Hij was werkelijk tegen alle imperialismen en wat hij daarover schreef was bedoeld voor de openbaarheid. Zijn brieven waren privé.

Zijn vereerders reden soms een scheve schaats. Dr. Lieuwe Hornstra ergerde zich eraan dat Gorter vaak als sektariër werd neergezet. Hornstra, psychoanalyticus, Fries dichter, kenner van en schrijver over ballet, bekeerd katholiek maar radencommunist gebleven, had een, dacht hij, sprekend voorbeeld bij de hand. In de *Leeuwarder Courant* van 5 juli 1973 schreef hij dat de afbraak van de partij en vakbonden in China tijdens de Grote Culturele Revolutie door Mao Zedong, 'geheel vertrouwend op de wil en het enthousiasme van het volk en vooral de jeugd' geheel in overeenstemming was met wat Gorter voor ogen stond. De miljoenen slachtoffers van het terreurbewind van Mao hadden nog nooit van Gorter gehoord. Mao evenmin.

VROUWEN EN STRIJD

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

'Mijn trouw aan mijn vader, mijn gevoeligheid voor kunst en creatie, hebben van mij "une anarchisante" gemaakt (iemand neigend naar het anarchisme), iemand die weinig op zijn gemak is met bestuursapparaten.' Deze opmerking maakte de Franse filosofe en wetenschapster Marie-José Mondzain (1942) tijdens een vraaggesprek met het Franse dagblad *Le Monde* van 7 juli 2017, naar aanleiding van haar boek *Confiscation* (Inbeslagneming). Zij heeft zich gespecialiseerd in kunst en beeld en beeldvorming, zowel uit de oudheid als hedendaagse 'beelden' (reclame, propaganda, actualiteiten). De verwijzing naar haar vader heeft mede van doen met het feit, dat die als veertienjarige vluchtte uit het getto van Chelm in Polen, om zich in staat te stellen met tekenen door te gaan. Zijn wens om kunstenaar te worden zette hij door tegen alles en iedereen in. Zijzelf was eind november 2015 nog een van de 58 ondertekenaars van het 'Appel des 58' met de leus 'Wij zullen demonstreren tijdens de uitzonderingstaat' (het manifest verdedigde de vrijheid van demonstratie tijdens de uitzonderingsstaat, die rond die tijd door de Franse regering was uitgeroepen). Voorjaar 2016 was Marie-José Mondzain aanwezig bij de beweging Nuit debout op Place de la République in Parijs. Marie-José heet dan ook 'radicaal als een image'. Het is de moeite waard van haar werk kennis te nemen. Er bestaan bij mijn weten helaas geen Nederlandse vertalingen van.

Dat laatste is anders met enkele vrouwelijke auteurs die mede zijn opgenomen in het dossier 'Wat heeft de literatuur aan vrouwen te danken'. Het dossier is te vinden in het Franse literaire maandblad *Lire* van juni 2017. Mannen denken vaak dat er maar weinig vrouwen zijn die ertoe doen. Dat valt te bezien! Het wil namelijk dat vrouwen lange tijd onzichtbaar zijn geweest, gewantrouwd of in de marge geschoven – zoals dat ook met revolutionaire vrouwen is gebeurd en met vrouwen die over uitzonderlijke wetenschappelijke kwaliteiten beschikten. Bestaat er een 'vrouwelijke' literatuur? Dat is discutabel. Omgekeerd zijn er vrouwen die literatuur hebben geschreven en die de manier van schrijven hebben vernieuwd. Denk aan Jane Austin en Simone de Beauvoir, en niet te vergeten Olympe de Gouges of Sidonie Gabrielle Colette – dit zijn enkele vrouwelijke auteurs uit tientallen in *Lire* genoemd, waarbij men begint met een boek van Murasaki Shikibu uit 1021.

Wetenschapsters

Dat vrouwen over uitzonderlijke wetenschappelijke kwaliteiten kunnen beschikken, heeft mannen meer dan eens dwarsgezeten. Zelfs zo erg, dat zij die vrouwen aan de kant schoven ter eigen glorie. De man ontving dan bijvoorbeeld de Nobelprijs en de vrouw bleef ongenoemd. Twee jaar geleden publiceerde Raphaël Chevrier acht columns, waarin hij telkens een wetenschapster beschreef die een dergelijk lot had ondergaan. Chevrier is een gepromoveerde kernfysicus en veel van de vrouwen aan wie hij aandacht besteedde komen dan ook uit de hoek van de wis- en natuurkunde. De columns werden gepubliceerd in het satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* (nr. 1197 t/m nr. 1204-1205, zomer 2015). Aan hetgeen hij beschrijft, zit nul satire. Wie de columns bewust leest, kan alleen grote ergernis in zich voelen opkomen.

Wat te zeggen van een wiskundige als Emmy Noether (1882-1935). In 1904 kon ze eindelijk studeren wat ze graag wilde, omdat de studie toen ook voor vrouwen werd openge-

steld. Geniaal in de sector van haar werk werd zij aangezocht door de fysicus David Hilbert (voor zijn werk had hij wiskundige hulp nodig). Zij ging ook voor hem college geven, maar dat kon niet anders dan onder de naam 'professor Hilbert, bijgestaan door dr. E. Noether'. Hij zou uit deze schizofrene samenwerking de fameuze theorie van Noether op zijn naam krijgen. Toen Einstein later de situatie begreep, sprak hij over Emmy als 'het creatieve wiskundige genie' en hij was er zeer mee ingenomen dat vrouwen zich eindelijk toegang tot deze wetenschap hadden weten te verwerven, neem ik van Chevrier over – waarna nog zeven andere columns met zulke exemplarische vrouwen volgen.

Revolutionaire vrouwen

Dat vrouwen ook in revolutionaire tijden door mannen in de marge zijn gedrongen, werd ik me bewust tijdens de aandacht voor het honderdjarige bestaan van de Russische revolutie. Die aandacht en dus ook het schrijven van de geschiedenis ervan maakt duidelijk dat waar we het steeds over mannen hebben er wel degelijk ook tezelfdertijd vrouwen van formaat actief waren – die door diezelfde mannen als het om bolsjewisten gaat (ik denk dan aan Lenin, Trotski en Stalin), maar ook door mannen uit de anarchistische hoek, uit de geschiedenis geschreven zijn of richting de marge zijn geduwd. Waar anarchisten redelijk wat over Nestor Makhno (1889-1934) en de Makhno-beweging kunnen lezen, vindt men nooit de naam van de Oekraïense partizanenleidster Maria Nikiforova (1885-1919), terwijl zij gewoon een equivalent van Makhno is (die haar in zijn biografie overigens wel noemt). Dit levert merkwaardige zaken op.
Deze zomer heeft het Franse weekblad *Marianne* een serie van vijf artikelen over mensen en bewegingen tijdens de Russische revolutie gepubliceerd onder de algemene kop: 'De vergetenen van de Russische revolutie'. Het eerste deel (*Marianne* van 21-27 juli 2017) handelt over het optreden van Nestor Makhno. Aan het eind van het artikel komt men een getekende prent tegen. Die verbeeldt een vuurpeloton en de executie van Maria Nikiforova, zo leren de enkele woorden bij de prent. Daar wordt het dan bij gelaten. Aan haar strijd en uiteindelijke lot werd geen woord besteed. Onbegrijpelijk.
Het laatste deel (*Marianne* van 18-24 augustus 2017) is wat dat aangaat informatiever. De kop laat weten 'Het bolsjewisme tegen revolutionaire vrouwen'. Van hen worden er drie behandeld, Alexandra Kollontaï (in de marge geschoven), Vera Zassoulitch (nooit meer van gehoord) en Maria Spiridonova (geëxecuteerd). Alle drie vrouwen die er wezen mogen. Zij bogen niet voor de bolsjewistische leiders en werden als hinderlijk gezien en lastig te hanteren. Die vrouwen eisten namelijk hun plaats op om op autonome wijze mede de koers te bepalen van de loop der dingen. En dat was schoppen tegen het zere been – in dit geval tegen dat van bolsjewistische leiders…

De opstandige: tot zwijgen gebracht

'Anarchist, revolutionair, dievegge en waarzegster', de Russische Evguénia Iaroslavskaïa-Markon in enkele woorden getekend. Zij werd opgesloten in een kamp op Solovki en in 1931 op de leeftijd van 29 jaar geëxecuteerd. In gevangenschap schreef ze haar autobiografie, een schitterende tekst over haar korte leven. Deze tekst zou bedolven zijn gebleven onder tonnen archieven als de Franse auteur en documentairemaker Olivier Rolin de Solovki-eilanden niet had bezocht. Hij schreef daarover: '(...), het betrof het eerste kamp van de Goelag. Binnen de eerbiedwaardige muren, gemaakt van cyclopische blokken, begon de ontwikkeling van een van de grote moordmachines van de moderne tijd'. Hij was daar voor het onderzoek van zijn eerdere boek, *Le Météorologue*, en voor een film. Rolin kreeg een opvallend portret van Iaroslavskaïa-Markon in handen, gevonden in archieven van het kamp. Later zou Irina Fligué, het hoofd van het onderzoeks- en informatiecentrum Memorial in Sint-Petersburg, het door Evguénia ondertekende

manuscript van de autobiografie en andere bescheiden in het archief van de voormalige KGB vinden'. Ik neem dit over van de Franse literatuurcritica Nelly Kaprièlian op de Franse site 'Les InRocks', uit haar bespreking van het boek, dat Olivier Rolin verzorgde rond de autobiografie van Evguénia. Zelf schrijft Rolin een ruim voorwoord en Irina Fligué een verklarend nawoord. Samen met enkele annexen heeft hij het boek genoemd *Révoltée* (Opstandige. Seuil, Paris, 2017). Net als de eerder beschreven vrouwen: onbuigzaam = hinderlijk, en de ultieme daad van een regime is dan: executie.

Biografisch register van activisten

We blijven nog even in de geschiedenis van de sociale beweging. In Frankrijk kent men daarvoor de 'Maitron'. De naam verwijst naar Jean Maitron (1910-1987), die eerst onderwijzer was en daarna historicus. In zijn jeugd was hij een activistische communist, zo eentje die mede om ideologische redenen drie weken op vakantie ging naar de Sovjet-Unie in de zomer van 1933. De realiteit van het stalinisme bracht hem tot zinnen. Vervolgens maakte hij van dichtbij de opkomst mee van het nazisme, door een verblijf in Berlijn van december 1933-juni 1934. In 1934 maakte hij een reis naar Barcelona, waar hij kennismaakte met revolutionaire activisten. Het Duits-Sovjet-Russische pact in augustus 1939 brak zijn moreel. Na de Tweede wereldoorlog werd de sociale geschiedenis zijn intellectuele vluchtheuvel.

Hij ging zich op een bijzondere wijze met de geschiedenis van het socialisme bezighouden. Hij wilde iedereen die, op welke wijze ook, positief voor de 'sociale kwestie' actief is geweest en die hij heeft kunnen opsporen – bekend geworden of anoniem gebleven – opnemen in een 'register'. Dat richtte hij in 1964 op. Het droeg de titel *Biografisch woordenboek van de arbeidersbeweging*. Al werkende daaraan, bleek zijn onderzoeksveld ook de sociale beweging te omvatten, te weten het optreden van vrouwen, vreemdelingen, immigranten, gekoloniseerden, intellectuelen, kunstenaars enzovoort. Iedereen met hun eigen agenda en democratische verwachtingen waarbij de sociale kwestie het beslissende handvat was. In 2006 ging de serie dan ook heten *Biografisch woordenboek van de arbeidersbeweging en sociale beweging*. Hij heeft er tot aan zijn dood toe gewerkt, door anderen bijgestaan die vervolgens zijn werk hebben voortgezet. Het omvat nu 76 delen en drie cd-roms, waarin meer dan 165.000 biografieën van activisten en activistes van 1789-1968 zijn opgenomen (geredigeerd door een netwerk van 1.450 auteurs). Het werk is in vijf periodes gesplitst en kent thematisch opgezette delen (zoals 'De anarchisten', 'De spoorwegbeambten'). De 'Maitron' is nu op internet te raadplegen (Maitron-en-ligne) maar is (nog) niet gratis.

De geëngageerde Franse journalist Edwy Plenel heeft in de vorm van een eerbetoon een bundel samengesteld uit het werk van Maitron en deze voorzien van een inleiding. Het geeft een goede indruk van de informatie zoals in de 'Maitron' te vinden is. De titel luidt: *Reis in het land van de hoop* (Les Éditions de l'Atelier, Ivry-sur-Seine, 2016, 479 blz.).

Tenslotte nog enige aandacht aan een eerbetoon voor de Franse activistische onderzoeker Ronald Creagh. Deze socioloog en historicus heeft al heel wat op zijn naam staan, schrijvende en mobiliserende. Zelf ontmoette ik hem voor het eerst in 1979 in Rotterdam, tijdens het internationale seminar 'Anarchism and Law' dat plaatsvond in de Erasmus universiteit Rotterdam. Inmiddels is hij bijna negentig jaar en een aantal vrienden en bekenden heeft een bundel uitgegeven met een aantal nieuw geschreven bijdragen, getiteld *Dromen en hartstochten van een activistische onderzoeker. Mengelingen aangeboden aan Ronald Creagh* (Atelier de création libertaire, Lyon, 2016, 285 blz.).

De genoemde titels zijn uitgebreid besproken op het blog van *de AS*: https://libertaireorde.wordpress.com

MILLY WITKOP

'Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt tot vrouw gemaakt.' De befaamde uitspraak van Simone de Beavoir klinkt directer en pakkender dan: 'Het vrouwenvraagstuk is in feite het probleem van de vrije ontwikkeling van de kracht van de vrouw'. Toch is de tweede juister. Je wordt wel als vrouw geboren. Alleen, de vrije ontwikkeling van je kracht van de vrouw wordt in de masculiene wereld vanaf je geboorte afgeremd en afgestraft.
De tweede uitspraak is van Milly Witkop (1877 – 1955). Zij is vooral bekend als de levensgezellin van Rudolf Rocker, de ziel van de Jiddische arbeidersbeweging in Londen rond 1900 en van het anarcho-syndicalisme na 1918. De historicus Paul Avrich spreekt van één 'van de grootste liefdesrelaties in de anarchistische beweging'. Dat is juist, juist omdat Milly meer was dan levensgezellin.
Milly, geboren in de Oekraïne, was al heel jong actief in de Londense Russische immigrantenbeweging, waar volkomen gelijkheid van de seksen normaal was. Hier ontmoette ze Rocker. Samen zouden zij optrekken en met tijdschriften, in stakingsacties, door sociale en culturele activiteiten de indrukwekkende beweging van Jiddische arbeiders (voornamelijk kleermakers) helpen opbouwen. Tijdens de wereldoorlog (1914 – 1918) hielden zij vast aan hun internationalistisch antimilitarisme. Rudolf werd al snel geïnterneerd, Milly hield de strijd, vooral tegen de dienstplicht vol tot ook zij in 1916 in de gevangenis verdween.
Na de oorlog zetten zij hun activiteiten voort in Berlijn. Milly richtte – niet zonder tegenstand van mannelijke leden – een Frauenbund op binnen de anarcho-syndicalistische organisatie, die echter maximaal 500 leden telde. Huishoudelijk werk was evenzeer arbeid als het werk van mannen. Als consument had de vrouw een even belangrijke rol in de sociale strijd als de man. Werktijdverkorting; door moderne elektrische apparatuur – stofzuigers, strijkijzers – kon de vrouw meer vrije tijd geven. In de eerste christengemeenschappen zag Milly de enige samenlevingsvorm waarin mannen en vrouwen gelijkwaardig waren geweest.
Het was vooral Milly die in 1933 toen Hitler aan de macht was gekomen, zorgden dat zij en Rudolf net op tijd uit Duitsland konden vluchten met het manuscript van Rockers belangrijkste werk, Nationalisme en Cultuur. Veel van zijn archief werd, mede door de Nederlandse geestverwanten Arthur Lehning en Anthon Bakels, in veiligheid gebracht. De rest van hun leven brachten zij in Amerika door.
De biografie bevat als bijlage de tekst van de brochure die Milly voor de Frauenbund schreef en een uiterst belangwekkend voorwoord van Anya Topolski over de samenhang – die ook Milly beleed – tussen liefdadigheid en rechtvaardigheid in het Joodse denken. (RdJ)
Siegbert Wolf, Open de poorten van de vrijheid. Milly Witkop (1877 - 1955) anarchiste en feministe; Utrecht, Kelderuitgeverij, 2016; geïll.157 pag.; € 15,00.

FEMINISME, EEN NIEUW BEGIN

Eindelijk eens een dik boek over feminisme vanuit een radicaal links feministische invalshoek. Het heeft even geduurd voordat ik het uit had, want ik kon het niet lezen op mijn favoriete leeslocatie: in bad. Het boek is namelijk geprint op zwaar papier en je moet echt wrikken om het open te slaan. Dat vertraagde enigszins het voor de rest plezierige leesproject…
Evie Embrechts is een van de actieve vrouwen van een feministische groep in Gent: FEL, hetgeen staat voor 'feministisch en links' – en ook het boek dat ze schreef is goed fel.
Op de website (feminismenieuwbegin.be) staat: 'Evie Embrechts is een activiste met meer dan 15 jaar ervaring in linkse, feministische en antiracistische actiegroepen. Dit boek

is dan ook ontstaan vanuit die ervaring met grassroots activisme. De bedoeling is een steentje bij te dragen tot het uitbouwen van een stevige feministische beweging. Onderdrukking is het probleem, feminisme is de oplossing.'

Een aantal belangrijke dingen zijn erg fijn aan het boek. Een van de sympathieke kanten ervan is dat het van voor tot achter inclusief is, in de zin dat ook andere onderdrukkingen dan vrouwenonderdrukking, zoals racisme, continu benoemd worden.

Een ander belangrijk punt is dat het eens níet gaat over de dingen waar feminisme zo vaak over gaat, gelijk loon, het glazen plafond en andere economische kwesties waar al gauw een liberalistisch luchtje aan hangt.

Voorts is het een verademing dat er géén liberaal standpunt ingenomen wordt over prostitutie en pornografie. Hulde!

Het inclusieve leidt tot heel zorgvuldig taalgebruik, heel prettig om te lezen.

Hier en daar fronste ik even de wenkbrauwen, dat kwam doordat in Evie Embrechts' analyse wel socialisme maar niet anarchisme aan bod komt. Als anarchiste zie ik machtsongelijkheid niet als probleem want macht is het probleem en ongelijkheid daarmee vanzelf ook. De uitspraak over machtsongelijkheid is ook een verschuiving ten opzichte van de eerdere bladzijden van het boek, waar ik als anarchiste nergens neiging tot fronsen had. Zowel het noemen van machtsongelijkheid als het vlák langs anarchisme fietsen komen vaker in het boek voor.

De schrijfster vindt dat feminisme alle andere strijd tegen onderdrukking dient te omvatten, waar ik het direct mee eens ben, maar eigenlijk wordt dat niet onderbouwd. Het volgt uit het feit dat in het verleden binnen de feministische beweging allerlei onverkwikkelijks is voorgevallen, hetero versus lesbo, wit versus zwart enzovoort. Dus heel goed om nadrukkelijk op de agenda te zetten dat het allemaal tegelijk moet. Maar mij lijkt dat vanuit een anarchistisch kader zowel radicaal feminisme als al die andere dingen volgen.

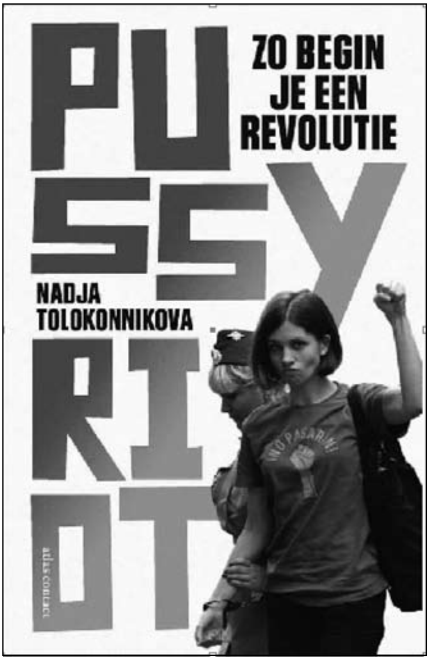
Het hoofdstuk over socialisme/marxisme vond ik niet zo sterk. De precisie van formuleren is hier, is mijn indruk, wat minder. Zo gaat het over de arbeider die thuis verzorgd wordt door zijn vrouw. Als historische beschrijving is het correct, maar voor het heden is arbeider een m/v-term en gaat de zin wat zwabberen.

Tegen het eind van het boek had ik de indruk dat alles al wel gezegd was en kon ik mijn gedachten er wat minder bij houden. Dat kan natuurlijk liggen aan mijn ruimschoots doorgewinterd zijn als feministe. (WR)

Evie Embrechts, Feminisme. Een nieuw begin; Gent 2016; 380 pag,; € 18,00.

ZO BEGIN JE EEN REVOLUTIE

Op haar tiende werd Nadezjda (Nadja) Tolokonnikova feministe, op haar zestiende ging ze filosofie studeren en op haar eenentwintigste begon ze samen met vriendinnen de vrouwenpunkband Pussy Riot. Deze uitgesproken feministische band werd al snel bekend door spontane optredens op symbolische plekken in Moskou (bij het Kremlin, in

de Christus Verlosserkathedraal), en door de combinatie van heftig politiek protest met vrolijkheid. Deze vrouwen in felgekleurde jurkjes, maillots en bivakmutsen schreeuwden keihard hun woede uit over het patriarchaat en in het bijzonder over Poetin.
Na een schijnproces (na het optreden van Pussy Riot in de Christus Verlosserskathedraal, dat bij elkaar maar een paar minuten duurde) werden Nadja Tolokonnikova en Maria Aljochina tot twee jaar strafkamp veroordeeld. In dat kamp ijverde Tolokonnikova voor verbetering van de situatie waarin vrouwen er moeten werken en leven. Daarnaast lukte het haar dit boek te schrijven.
Ongebroken komt ze vrij, nog strijdbaarder dan ze erin ging. Tolokonnikova schrijft opstandig, fel en recht voor z'n raap, maar altijd met humor en speelsheid. Dat ze de filosofen kent is goed te merken, ook al betwijfel ik of iemand als Kant, die zij er soms bij haalt, haar had kunnen waarderen.

Het boek bestaat uit korte fragmenten, anekdotes, citaten, tussendoor losse uitspraken, altijd raak, meestal van haarzelf.
'Als je erover denkt om dictator te worden, droom dan zelfs niet dat je er ooit in zult slagen al je critici te vernietigen. Iemand zal zeker doorvechten en een lied zingen of een toespraak houden of een uitvoering geven – en die zal gehoord worden.'
'Neem altijd kinderlijke, anarchistische vrijheid met je mee, waar het leven je ook brengt.'
'Mensen putten me niet uit. Wat me uitput, is de teleurstelling die ze me bezorgen door hun onderdanige gedrag.'
'Als je iets wilt veranderen, kom dan van je kont af. Wacht niet tot het op een presenteerblaadje bij je wordt gebracht. Het is hier zelfbediening.' (RW)
Nadja Tolokonnikova, Zo begin je een revolutie; Amsterdam, Atlas Contact, 2017; 239 pag.; € 18,99.

MANNEN OOK

Ik zeg vaak dat bij elke onderdrukking de zaak pas goed op de agenda staat wanneer degenen die traditioneel bij de onderdrukkers hoorden er even allergisch voor worden als de onderdrukten. Dat je de ervaring van onderdrukt worden zelf niet hoeft te hebben om er toch stellig en zonder voorbehoud tegen te strijden. In het geval van feminisme verwacht je dan dat mannen er ook mee bezig zijn, overal het recht van de sterkste aankaarten, het patriarchaat doorzien en er ook boeken over schrijven.
In 2016 en 2017 zijn er Nederlandse boeken over feminisme verschenen die door mannen geschreven zijn, namelijk door Ewald Engelen en Floris van den Berg. Bottomline bij Van den Berg is dat iedereen feminist hoort te zijn en ook bij Engelen vind je instemming met belangrijke feministische maatschappijkritiek. Helaas moet ook opgemerkt worden dat beiden feminisme gebruiken of misbruiken voor hun eigen agenda, Engelen op links, Van den Berg op rechts…
De sappigheid van Engelens dunne boekje

zit in antikapitalistische tirades, maar het irritante is dat hij het over 'het' feminisme heeft en dat de kopstukken daarvan Hillary Clinton, Neelie Kroes en dergelijken zouden zijn. Alsof er veel mensen zijn die dat erg feministische vrouwen zullen vinden. Het is uitstekend om aan te kaarten dat het bóven het glazen plafond niet pluis is. Als er ergens patriarchale clubjes zijn en als ze zelfs daar door krijgen dat het ietwat vreemd is dat er geen vrouwen in de club zitten, dan zullen de eerste vrouwen die daar doordringen haaibaaiig genoeg zijn om zich daar te handhaven of ze zijn braaf in het onkritisch nalopen van de ideeën van het clubje. Klaar. Er is zoveel meer. Maar ja, het is een boekje uit de 'Nieuw Licht' reeks en de tweekoppige redactie daarvan bestaat uit mannen. Geheel toevallig natuurlijk.

Van den Bergs boek is bepaald niet dun. Het is een groot pleidooi voor ontplooiing en vrijheid van vrouwen wereldwijd, elke vorm van onderdrukking moet verdwijnen. Mooi. Helaas betekent 'wereldwijd' bij hem dat óveral de islam een veeg uit de pan krijgt én dat hij vergeet dat misstanden uit islamitische streken sterk lijken op wat hier te lande gaande is of niet lang geleden gebruik was. Hij heeft het over de misogyne cultuur in islamitische landen maar vergeet dat in die landen de helft van de mensen vrouw is. Het is een misogyne súbcultuur die het voor elkaar krijgt om andere geluiden te overstemmen en die het zelfs voor elkaar heeft gekregen om zich via een 'heilig' boek te legitimeren en zich eeuwenlang voort te planten. Met de bijbel net zo, zou ik zeggen.

Hij haalt Al-Ghazali aan, theoloog uit de elfde eeuw, die zegt dat vrouwen gehoorzaam moeten zijn aan hun man. Maar wat staat in het boekje dat mijn ouders in 1949 voor hun huwelijk met de pastoor hebben doorgenomen? Dat een vrouw haar man moet gehoorzamen. Echt waar. Daar hoef je geen elfdeeeuwse geestelijke uit Verweghistan bij te halen, allerlei vormen van seksisme kun je om je heen zien of zijn pas kort voorbij.

Het symbool van de slechtheid van de islam zit voor Floris in de hoofddoekjes. Maar vrijwel alle kritische opmerkingen over hoofddoekjes zijn zelf seksistisch! Want wat er aan de hand is is dat er patriarchale venten zijn die iets opleggen en als dat lukt (niet moeilijk via dwang) dan moet je het hebben over het seksisme erachter (vrouwen wordt iets opgedragen), de oversekstheid (bij vrouwenhaar aan seks denken – haar, dood spul, is ook buiten de islam nogal een dingetje dacht ik) en het seksualiseren van kledij (in het vrije westen totaal afwezig, jaja). Maar je blijft van de slachtoffers af! Je legt niet bovenop de seksistische kledingvoorschriften nieuwe kledingkritiek, dat is namelijk eveneens seksistisch. Uit het veelvuldig kletsen over het hoofddoekjesprobleem overal in de media blijkt al hoe seksisme nog lang niet voorbij is.

Er zijn allerlei plekken in het boek waar het volgens mij voor de hand ligt om kapitalisme te bekritiseren, maar meestal blijft het dan stil. Vreemd. Liberaal? De onvrijheid bewerkstellende islam wel aankaarten maar idem kapitalisme niet? Hij doet het trouwens voorkomen alsof allerlei verworvenheden voor vrouwen op het conto van liberalisme geschreven kunnen worden. Om de dooie dood niet. Al die dingen zijn door links aangekaart, en meestal door heel radikaal links! Waaronder anarka's!

Bij zowel Engelen als Van den Berg ontbreekt er veel. Dat kan natuurlijk omdat ze zich willen beperken, maar ik kan niet aan de indruk ontkomen dat ze er weinig van begrijpen. Als je het over economie en feminisme wilt hebben, zoals Engelen doet, zou ik eerder analyseren hoe patriarchaal denken overal in de economie zit – en me niet zo bezig houden met de vrouwen die patriarchale drempels weten te overschrijden om vervolgens mee te heulen. En een liberaal als Van den Berg zou niet lui achterover moeten gaan hangen zodra iets vrij is. Ja porno valt onder de vrijheid van meningsuiting maar is ook verdinglijking ten top. Pesten van kleine kinderen valt ook onder de vrijheid van meningsuiting – maar je doet zulke dingen niet.

Toch?! (WR)

Ewald Engelen, De mythe van de gemaakte vrouw. Nieuw licht op het feminisme; Amsterdam, Ambo/Anthos, 1916; 97 pag.; € 10,00.

Floris van den Berg, De vrolijke feminist. Een ecofeministische filosofie; Antwerpen, Houtekiet, 2017; 357 pag.; € 22,99.

ANARCHISME IN DE LAGE LANDEN

Onlangs verscheen bij Kelderuitgeverij het boek *Anarchisme in de Lage Landen* van de hand van *AS*-redacteur en rechtsgeleerde Thom Holterman. Overzichten van de geschiedenis van het anarchisme in Nederland zijn er niet zo gek veel. Hans Ramaers *De piramide der tirannie* dateert alweer uit 1977, dus het werd ook hoog tijd dat iemand weer eens een poging zou wagen om deze rijke geschiedenis in kaart te brengen. Holterman deed dat in eerste instantie voor een Frans publiek, want het boek verscheen twee jaar eerder al in Frankrijk onder de titel *L'Anarchisme au pays des provos. Constantes, organisations et force critique des libertaires hollandais.* Het prachtig geïllustreerde boek kan dan ook het beste worden beschouwd als een inleiding voor diegenen die nog niet bekend zijn met de geschiedenis van het Nederlandse anarchisme of met het anarchisme in het algemeen.

Maar *Anarchisme in de Lage Landen* is meer dan een inleidend historisch overzicht. Uit de anarchistische individuen en bewegingen die Holterman in hoog tempo de revue laat passeren probeert hij in het derde deel van het boek een aantal 'constanten' te destilleren: basisideeën van het anarchisme of noodzakelijke kernwaarden zonder welke het anarchisme niet anarchistisch zou zijn. Hiermee schetst hij de lezer een kritisch en creatief potentieel en hij weet dit op een actuele, overtuigende wijze naar voren te brengen.

Het eerste deel bestaat uit vijf portretten van Nederlandse anarchisten, die allemaal vanuit hun eigen perspectief een bijdrage hebben geleverd aan de anarchistische theorie en praktijk: de juriste en feministe Clara Wichmann, de christen-anarchist en pacifist Bart de Ligt, de anarchosyndicalist en Bakoeninkenner Arthur Lehning, de vrijdenker en reformistisch anarchist Anton Constandse, en natuurlijk de pionier en organisator van de vrij-socialistische arbeidersbeweging Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die met enkele duizenden publicaties over elk denkbaar onderwerp wel iets geschreven heeft.

Uit de relatief grote aandacht die wordt besteed aan Domela's enkel in het Frans verschenen *Le socialisme en danger* blijkt meteen ook Holtermans geslaagde poging om de actualiteit van deze fossielen aan te tonen. Waar Domela schrijft dat de sociaaldemocratie, door mee te doen aan het parlementaire spel om de situatie van de arbeidersklasse te verbeteren, zelf onderdeel wordt van de kapitalistische orde die juist bestreden moet worden, concludeert Holterman dat de sociaaldemocratie vandaag de dag, hiermee alles heeft afgebroken wat gedurende een eeuw arbeidersstrijd in sociale zin bereikt is, en dat het allemaal nog veel erger heeft uitgepakt dan Domela had voorzien. En dit is zeker niet het enige moment in het boek waar Holterman de actualiteit van het anarchisme weet aan te tonen door uitstapjes te maken naar het heden.

In het tweede deel van *Anarchisme in de Lage Landen* komen niet alleen de voorlopers van de libertaire gedachte aan bod (Erasmus, Spinoza, en natuurlijk Multatuli, maar ook Thomas à Kempis en de Moderne Devotie), maar ook de wat Holterman noemt 'vroegere en eigentijdse libertaire cultuurkringen en tijdgenoten', oftewel de groepen die zich concentreerden rondom anarchistische kartrekkers en hun bladen. Er volgt een overzicht, niet zozeer van groepen en kringen, maar toch vooral weer van (mannelijke) individuen die we ook in Ramaers *Piramide* voorbij zien komen, waardoor je bijna zou vergeten dat het anarchistische werk door velen wordt gedaan. Wel heeft Holterman de individuen zo gekozen dat de vele facetten van het Nederlandse anarchisme zichtbaar worden, omdat zij elk een bepaalde stroming vertegenwoordigen: Christiaan Cornelissen (revo-

lutionair syndicalisme), Johannes Methöfer (productieve associatie), Felix Ortt (christen-anarchisme), Piet Kooijman (de 'Neem en Eet'-beweging) en Albert de Jong (de 'kracht van de subversieve actie'). Vervolgens is er relatief veel aandacht voor Provo en relatief weinig voor de anarchistische beweging na Provo, die Holterman beschrijft onder de noemer 'politieke microkosmos'. Dit laatste stukje van het tweede deel is nogal summier. Holterman noemt Joke Kaviaar en het No Border netwerk, Appelscha, de Vrije Bond en een paar aangesloten groepen om aan te geven dat niet alles na Provo is opgedroogd. Maar, zo beweert hij zelf in de Nederlandse editie, de beweging ná Provo heeft dan ook geen wezenlijke theoretische bijdrage van enige omvang geleverd, noch is er sprake van enige anarchistische vernieuwing. Dat vind ik persoonlijk wel erg kort door de bocht, en het lijkt me ook helemaal niet juist. Het mag dan zo zijn dat er over anarchistische constanten al ruim vóór de Tweede Wereldoorlog consensus werd bereikt, dat betekent niet dat er na Provo niets nieuws meer werd gedaan. Integendeel!

De gebruikelijke constanten die Holterman in het derde deel van zijn boek noemt (werken naar vermogen, nemen naar behoefte, zelforganisatie, vrijwilligheid, decentralisatie en federalisme, horizontalisering, et cetera) kwamen allemaal tot stand in een tijd waarin de verschillende vormen van het socialisme zich nog aan het uitkristalliseren waren en zich van elkaar moesten onderscheiden. Anarchisten werkten op basis van vrijwilligheid, omdat zij zagen waar betaalde functies binnen de sociaaldemocratische vakbonden en partijen toe konden leiden. Anarchisten organiseerden zich van onderop en decentraal, omdat zij zagen waartoe de centralistische en *top-down* manier van organiseren van de communisten in de praktijk op neerkwam. Logisch dan ook dat er na de Tweede Wereldoorlog niet meer over deze constanten gediscussieerd hoefde te worden.

Maar dat er niet aan theorievorming werd gedaan, lijkt me dus niet juist. Anarchisten hebben na Provo nieuwe werkvelden en terreinen verkend, waarmee ook een bijdrage is geleverd aan de anarchistische theorie. Zij hebben daarover niet alleen getheoretiseerd in bladen en pamfletten, maar deze theorie ook in de praktijk gebracht. Te denken valt bijvoorbeeld aan de vrouwenbeweging en het anarchafeminisme, maar Holterman bespreekt dit niet, omdat hij Clara Wichmann al heeft besproken. Dat er op het gebied van het feminisme wel degelijk vorderingen zijn gemaakt met theorievorming zal hopelijk blijken uit dit nummer van *de AS*. Andere terreinen waarop anarchisten actief zijn of zijn geweest die niet in *Anarchisme in de Lage Landen* hadden mogen ontbreken zijn bijvoorbeeld het milieu, dierenrechten, migratie en wonen. Groepen als Atalanta en GroenFront! hebben juist ook op theoretisch vlak laten zien dat een veganistische, kosmopolitische, anti-nationalistische, milieuvriendelijke praktijk bij uitstek ook een anarchistische praktijk zou moeten zijn. Een groep als Vloerwerk laat bovendien zien dat zelfs op het gebied van arbeidersstrijd wordt gezocht naar nieuwe manieren van verzet. De anarchistische ideeën over het rechtswezen, waar Holterman zelf een flinke bijdrage aan heeft geleverd, horen daar ook bij. En wat te denken van de LHBTIQ-strijd, de strijd voor het dekoloniseren van onze beweging, en *last but not least* het insurrectionalisme… Allemaal groepen, mensen en strijden die schaven aan de bestaande 'constanten' van het anarchisme of daar nieuwe constanten aan toevoegen. Ik realiseer me nu dat elke opsomming ook een uitsluiting inhoudt, want ik zou nog tientallen groepen, bladen, bewegingen en strijden moeten noemen om ook maar een beetje in de buurt van volledigheid te komen. Dat dit alles geen grote standaardwerken heeft opgeleverd van het kaliber van een Kropotkin of Bakoenin, of dichterbij huis, een Cornelissen of een Wichmann, doet daar geen afbreuk aan. Het is eerder een kenmerk van het decentrale, pluriforme, informele anarchisme van vandaag de dag, zoals het anarchisme ook zou moeten zijn. Dit anarchisme vind je

niet als je zoekt naar grote namen, maar wel in de talloze uitgaves, pamfletten, demonstraties, acties, discussies, leesgroepen en kraakkroegen die in de eenentwintigste eeuw het anarchisme gestalte geven. (DdL)

Thom Holterman, Anarchisme in de Lage Landen; Utrecht, Kelderuitgeverij 2017; 172 pag.; € 15,-.

VRIJDENKEN & HUMANISME

In *Vrijdenken & humanisme in Nederland* passeren in chronologische volgorde een veertigtal personen, organisaties en onderwerpen de revue die van bijzondere betekenis zijn voor de humanistische traditie in Nederland. Deze zijn gekozen omdat ze een bijzondere bijdrage hebben geleverd aan 'de geestelijke bevrijding in de cultuur'. Iedere bijdrage is gekoppeld aan een concrete plek, zoals een geboorte- of sterfhuis, een gebouw, een standbeeld, een graf, een naambord et cetera. Veel plekken kunnen ook nu nog worden bezocht.

Dat levert soms verrassende bijdragen op zoals van Luit van der Tuuk over het beeld van Bonifatius in Dokkum, die in 2013 het interessante boek *De Friezen* schreef over de vroegste Nederlandse geschiedenis. Dit beeld nu getuigt van het heidense verzet tegen de oprukkende onvrijheid van godsdienst waar het christendom voor stond. Daarmee is het van bijzondere betekenis voor de prille opkomst van het humanisme in Nederland. Het christendom werd met geweld door de Franken afgedwongen. Dat Bonifatius door de Friezen vermoord werd, was een reactie op de vernieling van hun heiligdommen. De heidenen hadden niets tegen de christenen mits Jezus *naast* in plaats van *boven* Wodan en Donar gesteld kon worden. Het zou tot 1100 duren voordat het christendom dominant was geworden in de noordelijke provincies.

Bert Altena schrijft over Domela (naar aanleiding van diens museum in Heerenveen) in relatie tot diens vrijdenken. Niet het bestrijden van de kerk maar verzoening van de arbeiders met hun godsdienstig verleden stond bij hem voorop. Het leerzame uit de Bijbelverhalen moest vrije in plaats van gefrustreerde denkers opleveren, klaar voor de vrije samenleving.

Publieksfilosoof Leo Polak wordt door Homme Wedman aan de hand van diens voormalige woning in Groningen beschreven. Polak werd door de nazi's vermoord in Sachsenhausen in mei 1941, nadat hij zich keerde tegen zijn buitensluiting van de universiteit op grond van zijn Joodse afkomst. Polak speelde een belangrijke rol in de vrijdenkersorganisatie De Dageraad tussen de beide wereldoorlogen.

Dit gold ook voor Anton Constandse, die vaak voor de vrijdenkers optrad en wiens optreden steeds op de bevrijding van mensen was gericht. Wim Berkelaar koppelt hem aan het gijzelaarskamp in Sint-Michielsgestel tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bart de Ligt wordt door Herman Noordegraaf gekoppeld aan het Van Goghkerkje in Nuenen. Uit deze plaats werd deze dominee verbannen na een felle antimilitaristische preek in 1915. In 1919 brak hij met de kerk om zich daarna volledig in te zetten voor geweldloze actievormen.

De vermelding van Theo van Gogh (in samenhang met het kunstwerk De Schreeuw) door Paul Cliteur is een andere verrassing in dit boek maar wel eentje die dissoneert gezien de betekenis en het kaliber van menig ander die in het boek wordt besproken. Om hem nu op te voeren als icoon voor de vrijheid van meningsuiting staat in contrast met zijn provocatieve wijze van optreden die bij mij de vraag oproept waar het hem nu om te doen was: het aankaarten van sociale problemen of om het etaleren van een groot ego ten koste van anderen. (AH)

Bert Gasenbeek (red.), Vrijdenken en humanisme in Nederland. 40 plekken van herinnering; Bussum, Uitgeverij Thoth, 2016; 256 pag. € 19,90.

ACHTERBLIJVERS

In haar recente boek *Achterblijven: een nieuwe filosofie voor een grenzeloze wereld* (2016), onderzoekt de filosofe (en ex-redacteur van *de AS*) Marli Huyer de rol en het belang van degenen die niet kiezen voor emigratie en die 'thuis' zijn gebleven. Zelf komend uit een fa-

milie waarvan verschillende leden besloten om te emigreren, vraagt zij zich af waarom de waarde van de achterblijvers van oudsher onderbelicht is gebleven. Dit vraagstuk is des te meer interessant gezien de hedendaagse toestroom van emigranten naar Europa en andere welvarende delen van deze wereld.

Het boek is logisch van opzet en bestaat uit drie delen. In het eerste deel bespreekt de auteur het opvallende feit dat in de moderne tijd beweeglijkheid en mobiliteit hoog worden gewaardeerd, terwijl de betekenis van het blijven wonen en leven in de eigen vertrouwde omgeving laag wordt ingeschat. De vertrekkende emigranten worden doorgaans beschouwd als initiatiefrijk, moedig en avontuurlijk, terwijl de achterblijvers worden afgeschilderd als verliezers, die niet de durf en wilskracht hebben om het lot in eigen handen te nemen. De achterblijvenden worden vaak gekenschetst als bekrompen en weinig ambitieus. Helder wordt door Huijer uiteengezet dat in de moderne tijd de mobiele, nomadische mens wordt bewonderd en er wordt neergekeken op de achterblijvers. Terecht vraagt zij zich af: 'Maar wat als iedereen zich losmaakt van de aarde, iedereen migrant wordt en niemand zich meer hecht of achterblijft' (p. 17).

In het tweede deel van het boek neemt de schrijfster het op geloofwaardige wijze op voor deze zogenaamde 'achterblijvers'. Beschreven wordt dat de achterblijvers niet bij voorbaat als 'mislukkelingen' gezien moeten worden, maar dat hun betekenis groot is. Zich mede baserend op het werk van Hannah Arendt en de Franse filosofe Simone Weil wordt toegelicht dat de blijvers de '*materiële* cultuur' in stand houden en zich inspannen voor het bewaren van duurzame gebouwen en andere waardevolle cultuurgoederen. Zij zorgen er voor dat de robuustheid en stabiliteit worden bewaard en dat de verhalen, tradities en herinneringen aan een bepaalde plaats of omgeving blijven voortbestaan. In dat opzicht zijn de achterblijvers als het ware de 'conservatoren' van de geschiedenis en zorgen zij er ook voor dat de emigranten op latere leeftijd kunnen terugkeren naar hun vertrouwde geboorteplaats.

De betekenis van de achterblijvenden is echter niet alleen dat zij de gebouwen, gebruiksvoorwerpen en leefomgeving bewaren, maar ook dat zij zorg dragen voor het behoud van de 'gemeenschap'. Verwijzend naar moderne studies van onder meer Michael Walzer en Zygmunt Baumann beschrijft Huijer de waarde voor het welzijn van de mens van het bestaan van hechte sociale gemeenschappen en langer durende, wederkerige relaties. Dit soort verhoudingen zijn volgens haar van levensbelang voor het welzijn van de mens, maar zij worden in de huidige maatschappij bedreigd. Volkomen juist merkt Huijer het volgende op: 'Maar als steeds minder mensen zich gebonden achten of voelen aan een gemeenschappelijk leven, aan samenwerkingsverbanden of aan een gedeelde leefomgeving zoals die door gezamenlijke inspanningen van mensen is gebouwd, is de kans aanwezig dat al het politieke en sociale leven verdwijnt' (p. 106).

Eveneens merkt Huijer scherp op dat ten gevolge van deze ontwikkelingen de sociale ongelijkheid steeds meer toeneemt en wereldwijd de kloof tussen rijk en arm verder wordt vergroot. Een vaak over het hoofd geziene taak voor de achterblijvers is dat zij de zorg op zich nemen voor zieke of stervende familieleden en bekenden. De achterblijvenden voelen zich verantwoordelijk voor het welbevinden van mensen in hun directe omgeving. De vertrokken emigranten kunnen niet veel meer doen dan af en toe bellen, facetimen of skypen, maar het feitelijke verzorgende werk wordt door de achterblijvers verricht. Zij verkeren in de directe nabijheid en nemen waar dat bepaalde mensen uit hun omgeving verzorging en hulp nodig hebben. Hierdoor zullen zij zich verantwoordelijk voelen en de noodzakelijke ondersteuning aan de gebrekkigen verlenen.

In het derde deel van het boek houdt de auteur een pleidooi voor 'een nieuwe waardering van het achterblijven'. In dit gedeelte wordt benadrukt dat de mens zowel beweeg-

lijk als niet-beweeglijk van aard is. Door tal van redenen, zoals oorlogen, klimaatverandering, technologische, economische en politieke ontwikkelingen worden mensen aangezet om te emigreren. Vervolgens wordt door de auteur – zonder empirische bewijsvoering en tegengesteld aan de eerder verwoorde lijn van denken – de volgende conclusie getrokken: 'De liefde voor het thuis wint het bij het overgrote deel van de mensen van de liefde voor de beweeglijkheid' (p. 155).

Achterblijven is zonder meer een vlot en intelligent geschreven boek, dat aan de hand van het werk van politieke filosofen als Hannah Arendt, Zygmunt Baumann, Anthony Giddens, Martha Nussbaum, Jean Paul Sartre en Richard Sennett het complexe vraagstuk van emigratie en de blijvers en achterblijvers in kaart brengt. Dit levert een goed leesbaar en verhelderend beeld op van de algemenere beweegredenen en achtergronden van het vertrekken of blijven van burgers. Huijer weet de relevante vragen te stellen en haar argumentaties zijn over het algemeen aannemelijk.

Wat het boek ondanks al deze positieve kanten echter niet kan waarmaken, is dat – zoals de ondertitel *wel* suggereert – het een meer omvattende 'nieuwe filosofie voor een grenzeloze wereld' zou formuleren. Pas in de laatste vijfentwintig pagina's van het boek wordt aandacht besteed aan het verband tussen de eerder beschreven onderwerpen en de moderne emigratie- en grensvraagstukken in en buiten Europa. Deze analyses komen te laat en zijn inhoudelijk minder overtuigend en vernieuwend. De hoofdstukken 8 en 9 blijken onvoldoende 'gerijpt' en zijn kennelijk (door tijdsdruk?) met te veel haast geschreven. Dit gedeelte van het boek blijft schetsmatig en ontbeert de noodzakelijke filosofische diepgang en onderbouwing. Het is een gemiste kans dat het op zich belangwekkende boek van Huijer geen *geïntegreerde* en zorgvuldiger uitgewerkte eindvisie bevat. Nu lijkt het er sterk op dat de auteur en uitgever het boek te vroegtijdig hebben willen publiceren.

Wie verder geïnteresseerd is in de problematiek van emigratie, emigranten en de betekenis van de achterblijvers, kan naast de toegankelijke en verduidelijkende analyse van Marli Huijer het werk van de Friese journalist Hylke Speerstra worden aangeraden. In zijn voortreffelijke *Het Wrede Paradijs: het levensverhaal van de emigrant* uit 2001 wordt een gelaagd en veelzijdig beeld geschetst van de situatie van emigranten en de gevolgen voor hun persoonlijke leven en dat van de achterblijvenden. (MdG)

Marli Huyer, Achterblijven; naar een nieuwe filosofie voor een grenzeloze wereld; Amsterdam, Boom uitgevers 2016; 194 blz., € 20,-.

COMMUNE VAN MAOÏSTEN

Direct betrokkene Puck van der Land schreef een fascinerend maar onthutsend boek over de commune die Rotterdamse maoïsten in de jaren tachtig vormden. Wat begon als een gewaagd experiment van collectieve huisvesting van kinderen en hun ouders plus vrienden in een setting van vrije relaties tussen deze volwassenen, ontaardde in een nachtmerrie van intimidatie en mishandeling. In 1990 werd de commune opgedoekt.

De Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (KEN-ml) verwierf bekendheid door haar rol bij de grote wilde staking in de haven van Rotterdam in 1970. Een deel van deze grotendeels Rotterdamse organisatie verliet het spoor van de directe arbeidersstrijd. Onder straffe leiding van de ernstig aan zelfoverschatting leidende goeroe Kees de Boer zocht zij de 'bevrijding' in vrije seks en het overwinnen van rolpatronen. Door het vormen van kindercollectieven – de gezamenlijke huisvesting van kinderen uit dezelfde leeftijdsgroep – werden zowel de huwelijkse banden tussen de ouders doorsneden als de opvoeding van de kinderen 'gecollectiviseerd'. Uiteindelijk bestond de commune uit een Kinderhuis (het tweede ging teloor), vier woongroepen en een Eethuis.

Een politie-inval wegens vermeend ontucht met de kinderen leidde tot een zestal arrestaties en tijdelijke plaatsing van de kinderen in

een kindertehuis. De ouders werden uit de ouderlijke macht ontzet. Er volgde een drie jaar durende strijd met justitie tot aan de Hoge Raad om de valse aanklacht te ontkrachten. Een oud-groepslid bleek uit rancune de autoriteiten te hebben ingelicht. De belangrijkste troef van justitie was de verklaring van De Boer dat enkele kinderen hadden toegekeken bij een vrijpartij van hem en zijn toenmalige partner Maria Haagen (beiden zijn thans samen actief als relatietherapeut). Weliswaar grensverleggend, maar niet grensoverschrijdend meent de auteur. De Boer en Haagen onthulden indertijd in de talkshow van Sonja Barend dat de kinderen op grond van hun nieuwsgierigheid toen een beetje mee mochten doen. De Boer liet zich even door een zevenjarig meisje aftrekken en Haagen liet zich door het zesjarig zoontje van De Boer kort penetreren. In het boek blijft dit echter onbesproken. De zaak werd uiteindelijk geseponeerd mede wegens vormfouten.

Hoewel dit gebeuren een grote impact had op alle betrokkenen leidde het niet tot een meer realistische kijk op wat men feitelijk vermocht te veranderen aan bestaande patronen. Integendeel, de pretentie groeide om met een nieuwe holistische benadering met gebruikmaking van literatuur uit de sociale wetenschappen rolpatronen te doorbreken en dus zichzelf te kunnen bevrijden. Het autoritaire leiderschapsbeginsel in combinatie met vergaande volgzaamheid (oftewel afgedwongen steun aan de leider) en een praktijk van verdeel en heers leidden tot een verstarde en uitgesproken sektarische sfeer van onderschikking. Niemand durfde nog voor zijn/haar mening uit te komen omdat je openlijk in verplichte groepsbijeenkomsten te kakken werd gezet, niemand leek nog te kunnen worden vertrouwd omdat alles naar de leider werd doorgebriefd. Het leidde zelfs tot excessen en gewelddadige incidenten. Traumatische ervaringen waren het gevolg. En wel dusdanig dat medewerking aan dit boek (als ook aan de eerdere radiodocumentaire van De Vogeltjesman over de commune) vrij gering was en de namen van alle betrokkenen zijn gewijzigd.

Vaste relaties en exclusieve banden tussen ouders en kinderen waren taboe verklaard. Het leidde uiteindelijk tot rebellie bij de ouder wordende kinderen die veiligheid en geborgenheid bij hun eigen ouders bleven zoeken. Erkenning voor dergelijke fundamentele behoeftes bleef achterwege. Bij de volwassenen leidde het tot het uit de weg gaan van persoonlijke contacten en een sfeer waarin men elkaar nooit positief bevestigde. Een kritisch debat waarin sprake was van een gelijkwaardige en respectvolle bejegening van alle groepsleden ontbrak geheel.
Het is te simpel dergelijke uitwassen toe te schrijven aan de autoritaire communistische ideologie. De fout schuilt in elke ideologische benadering (ook een anarchistische) die zich niet weet te verstaan met de menselijke (on)mogelijkheden en niet in staat is tot relativering van het eigen standpunt. (AH)
Puck van der Land, De commune van Rotterdam en het failliet van de vrije liefde; Soesterberg, Uitgeverij Aspekt 2016; € 24.95.